

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΓΙΑ

π.μ.σ.

ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων - Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών - Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων - Πανεπιστήμιο Πειραιά

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ & ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΤΟΠΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ & ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ»

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ, ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ
ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟ Α΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

*Η συμβολή των αδημοσίεπτων Πρακτικών
του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών (1841 – 1842)*

ΕΛΕΝΗ ΧΑΛΒΑΤΖΑ

ΑΘΗΝΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2017

Department of Political Studies and International Relations - University of Peloponnese
Department of Economics - Democritus University of Thrace
Department of Economics - Aristotle University of Thessaloniki
Department of Business Administration - University of Piraeus

INTER-UNIVERSITY & INTER-DEPARTMENTAL
MASTER PROGRAM IN
“LOCAL AND REGIONAL GOVERNMENT AND DEVELOPMENT”

SOCIAL WELFARE, HEALTH AND SURVEILLANCE OF
POVERTY IN ATHENS DURING THE FIRST HALF OF THE
19TH CENTURY

*The contribution of unpublished Minutes of the Athens City Council
(1841 - 1842)*

HELENE CHALVATZA

ATHENS, FEBRUARY 2017

*Αφιερώνεται
στην αδερφή μου Λίτσα
που ταύτισε τη ζωή της
με τον άνθρωπο
και την κοινωνική πρόνοια
αλλά έφυγε τόσο νωρίς!*

Πρόλογος - Ευχαριστίες

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΝΑΛΗΦΘΗΚΕ ΣΤΑ πλαίσια του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών των Πανεπιστημίων Πειραιά, Πελοποννήσου Θεσσαλονίκης και Θράκης με τίτλο «Τοπική και Περιφερειακή Ανάπτυξη& Αυτοδιοίκηση».

Ο τομέας της κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας υπήρξε ένας χώρος που είχα τη χαρά να υπηρετήσω για κάποια χρόνια ως Προϊσταμένη της κοινωνικής υπηρεσίας του Δήμου Αθηναίων. Την περίοδο εκείνη συμμετείχα σε πλήθος ημερίδων και συνεδρίων (ως εισηγήτρια ή συντονίστρια) αλλά και άλλων συναφών επιμορφωτικών εκδηλώσεων. Επίσης, έλαβα μέρος σε πλήθος δράσεων στο πεδίο.

Από την τοποθέτησή μου ως Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Αποκέντρωσης και Διοίκησης του Δήμου Αθηναίων, στην οποία υπάγεται οργανικά το Δημοτικό – Ιστορικό Αρχείο της πρωτεύουσας, ήρθα σε επαφή με τον πλούτο που περικλείεται στα αρχαιακά τεκμήρια του Δήμου Αθηναίων.

Υλικό πρωτογενές και αδημοσίευτο στο οποίο η πρόσβαση είναι δύσκολη λόγω της παλαιότητάς του, της φθοράς και της ανάγκης για προστασία του. Η σταδιακή ψηφιοποίηση του υλικού μού έδωσε την ευκαιρία να έρθω σε επαφή με εικόνες μιας παρελθούσας Αθήνας. Λόγω προσωπικού ενδιαφέροντος αναζήτησα τις αναφορές που σχετίζονταν με την κοινωνική μέριμνα και την πρόνοια του Δήμου Αθηναίων, το παλαιό και ξεχασμένο αφήγημα που ακόμα δεν ειπώθηκε.

Από τη μελέτη του υλικού, παρότι αυτή προχωρούσε με δυσκολία μέσα από την άλλοτε δυσανάγνωστη, άλλοτε συντομογραφημένη ή με διορθώσεις γραφή του κάθε διαφορετικού γραφέα, ένας κόσμος τόσο παλιός αλλά και τόσο παρόμοιος με το δικό μας άρχισε να σχηματίζεται. Μετακινήσεις προσφυγικών πληθυσμών, φτώχεια και επιδοματική πολιτική, ξενοφοβία, τριγμοί στις σχέσεις κεντρικού κράτους και τοπικής αυτοδιοίκησης στο ακανθώδες πάντα θέμα της αρμοδιότητας, τόσο επίκαιρα σήμερα, απασχολούσαν την Αθήνα στα πρώτα της βήματα ως πρωτεύουσα.

Ο επιβλέπων Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου κ. Μ. Σπυριδάκης επιδοκίμασε την πρόθεσή μου να ασχοληθώ πιο επισταμένα με το θέμα, να εντυπώσω περαιτέρω στο σωζόμενο αρχαιακό υλικό και να παρουσιάσω για πρώτη φορά

αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας που άπτονται της διοικητικής δράσης της τοπικής αυτοδιοίκησης. Από τη θέση αυτή θέλω να τον ευχαριστήσω θερμά για την ενθάρρυνσή του, την πολύτιμη καθοδήγηση κατά την εκπόνηση της εργασίας και τις επισημάνσεις του.

Την ιδέα να συμβάλλω δια της παρούσας στην ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας στο Δήμο Αθηναίων μούενέπνευσε η Αντιδήμαρχος Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Πρόνοιας και Ισότητας του Δήμου Αθηναίων και αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο κ^α Μαρία Στρατηγάκη, την οποία και ευχαριστώ θερμά για την προτροπή της.

Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω τη συνάδελφο, φίλη, αρχαιολόγο και προϊσταμένη του Δημοτικού – Ιστορικού Αρχείου, Δρ. Ζέττα Αντωνοπούλου και το υπόλοιπο προσωπικό του τμήματος, που έθεσαν στη διάθεσή μου το ψηφιοποιημένο αρχαιακό υλικό και τη βιβλιοθήκη του τμήματος, αλλά και με βοήθησαν με την εμπειρία τους στην προσπέλαση δυσανάγνωστων χωρίων.

Τέλος, επιθυμώ να ευχαριστήσω το συνάδελφο και φίλο Λευτέρη Σαπρίκη, κάτοχο μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Βυζαντινή Ιστορία, που διάβασε το κείμενο και συνέβαλλε με βιβλιογραφικές επισημάνσεις και τη φωτογραφική τεκμηρίωση της εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, κάθε ευθύνη για λάθη ή αδυναμίες στη συλλογιστική βαρύνουν εξ ολοκλήρου εμένα.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΝΟΙΑ, ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟ Α΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Η συμβολή των αδημοσίευτων Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών (1841 – 1842)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σημαντικοί όροι: κοινωνική πρόνοια, άποροι, ληστεία, αγωνιστές του Αγώνα, «Βασιλική – Προικοδοτημένη Φάλαγγα», Ανάργυρος Πετράκης, Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών, έκθετα βρέφη, νοθοτροφοί, Δημοτικό Βρεφοκομείο, δημοτική αστυνομία

Το θέμα της εργασίας είναι η εξέταση της κοινωνικής πρόνοιας στους άπορους της μετεπαναστατικής Ελλάδας στην πόλη των Αθηνών, ιδίως των πρώην αγωνιστών και άλλων κοινωνικών ομάδων, της περίθαλψης των ασθενών, της φροντίδας των έκθετων βρεφών αλλά και της επιτήρησης της εξαθλιωμένης μάζας των φτωχών που κατέκλυσε την πρωτεύουσα στο β΄ και γ΄ τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και του φαινομένου της ληστείας. Η εξέταση πραγματοποιείται μέσα από αδημοσίευτες αποφάσεις της δημοτικής αρχής της περιόδου 1841 – 1842, τεκμήρια που διατηρούνται στον παλαιότερο σωζόμενο τόμο Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών.

Η εξέταση των τεκμηρίων εγγράφεται μέσα σε ένα ευρύτερο πλέγμα ιστορικών συνθηκών, πολιτειακών μεταβολών (Αντιβασιλεία, απόλυτη μοναρχία Όθωνα, προετοιμασία του κινήματος του 1843 με την απαίτηση παραχώρησης Συντάγματος κτλ) και μεταβαλλόμενων κοινωνικών συνθηκών. Ταυτόχρονα, εξετάζεται η κρατική νομοθετική παραγωγή και οι μεταβολές της στην προσπάθεια να οριστούν οι αρμοδιότητες σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής αλλά και επιτήρησης του φτωχού πληθυσμού. Από την εξέταση των πηγών, κυρίως των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας, και της βιβλιογραφίας αναδεικνύεται ότι ο Δήμος Αθηναίων και ο επί δύο θητείες δήμαρχος Ανάργυρος Πετράκης ανέλαβαν από πολύ νωρίς τις ευθύνες μιας κοινωνικής πολιτικής που η πολιτεία ασμένως μεταβίβασε στους δήμους, όπως την περίθαλψη των δημοτών, με πρωτοβουλίες όπως τη σύσταση Δημοτικού Νοσοκομείου ή – κατοπινά – του Δημοτικού Βρεφοκομείου.

Ο Δήμος Αθηναίων προσπάθησε – νωρίτερα από το κεντρικό κράτος – να εξασφαλίσει μια στοιχειώδη μόρφωση για τα ορφανά παιδιά και να συνεργαστεί με φιλανθρωπικούς φορείς και παρεμφερείς εταιρείες. Σε ό,τι αφορά την επιτήρηση του αστικού χώρου και πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων των φτωχών, ο δήμος προασπίστηκε την αρμοδιότητά του να διατηρεί δημοτική αστυνομία, την οποία κατάργησε το κράτος προκειμένου να απορροφήσει το ίδιο όλους τους ελεγκτικούς μηχανισμούς. Αντίθετα, στον τομέα της καθημερινής διαχείρισης της κοινωνικής πρόνοιας, το κράτος διατήρησε για τον εαυτό του την υψηλή κυρίως εποπτεία.

SOCIAL WELFARE, HEALTH AND SURVEILLANCE OF POVERTY IN ATHENS DURING THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The contribution of unpublished Minutes of the Athens City Council (1841 - 1842)

ABSTRACT

Keywords: social welfare, poor, brigandage, combatants of the Struggle, “Royal – Endowed Phalanx”, Anargyros Petrakes, Municipal Hospital of Athens, abandoned infants, Municipal Nursery of Athens, Municipal Police.

The purpose of this essay is to examine the social welfare for the needy of postrevolutionary Greece in the city of Athens, especially ex-combatants and other social groups, patient care, care of abandoned infants and the surveillance of the impoverished mass of the poor that swept the capital in the second and third quarter of the 19th century and the phenomenon of brigandage. The examination is conducted through unpublished resolutions of the local authority through the period 1841 - 1842, evidence which is preserved in the oldest surviving volume of the Minutes of the Athens City Council.

The examination of the documents fits into a broader network of historical conditions, state upheavals (from the period of Regency to Otho’s absolute monarchy and the preparatory period of the mutiny of 1843 which led to the concession of Constitution etc.) and changing social conditions. At the same time, we examine the state legislative regressions and alterations in an effort of the government to designate its responsibilities as far as social policy and surveillance of the poor are concerned.

Through the examination of the sources, mainly the Minutes of the Athens City Council, and modern bibliography it emerges that the City of Athens and the twice mayor Anargyros Petrakes – at a very early stage – took on the responsibilities of a social policy that the state was willing to transfer to the local authorities, such as the providence of the health of the citizens, through initiatives such as the establishment of the Municipal Hospital or - afterwards – the Municipal Nursery.

The City of Athens tried - earlier than the state - to ensure a basic level education for orphans and to co-operate with other charity institutions and similar associations.

As far as the surveillance of urban space and population are concerned, including the poor, the local authority defended its jurisdiction to maintain its municipal police, which was finally abolished by the state in order to absorb all control mechanisms. Instead, as far as the field of the every-day social welfare management is concerned, the state mainly kept for itself a high supervision.

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο 1 – Εισαγωγή

- 1.1. Σκοπός της εργασίας και πρωτογενές υλικό -1-
- 1.2. Μεθοδολογία: αποδελτίωση πρωτογενούς υλικού, σύγκριση πηγών, διασύνδεση τεκμηρίων με την πολιτική δράση στον τομέα της πρόνοιας μέσω της ερμηνευτικής ιστορικής ανάλυσης και της κριτικής ανάλυσης λόγου -2-
- 1.3. Βιβλιογραφική επισκόπηση -5-

Κεφάλαιο 2 – Η Αθήνα πρωτεύουσα του κράτους

- 2.1. Η κατεστραμμένη πολίχνη και η έλλειψη υποδομών -7-
- 2.2. Η συρροή των εξαθλιωμένων στην πρωτεύουσα και ο επαπειλούμενος κίνδυνος της δημόσιας ασφάλειας -12-
- 2.3. Η διάσταση κεντρικής εξουσίας και τοπικής αυτοδιοίκησης -14-

Κεφάλαιο 3 – Η Περίθαλψη των ασθενών

- 3.1. Ιατρική και περίθαλψη στο νεοσύστατο κράτος. Η συμβολή των Πετράκηδων -19-
- 3.2. Η ίδρυση του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών -21-
- 3.3. Οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου για το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών -23-

Κεφάλαιο 4 – Η οικονομική ενίσχυση των απόρων και των αγωνιστών

της Επανάστασης του 1821

- 4.1. Το πρόβλημα της αποκατάστασης των αγωνιστών του Αγώνα -25-
- 4.2. «Εθνικές γαίες», «Βασιλική» & «Προικοδοτημένη Φάλαγγα» -26-
- 4.3. Οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών για άπορους στρατιώτες και άλλες επιδοματικές ενισχύσεις -27-

Κεφάλαιο 5 – Η φροντίδα των έκθετων παιδιών

- 5.1. Το πρόβλημα της έκθεσης βρεφών και οι βαρύτερες νομοθετικές κυρώσεις -32-
- 5.2. Η μεταβίβαση της αρμοδιότητας στους δήμους, η εξεύρεση «νοθοτροφών» και το Ορφανοτροφείο Εκθέτων Βρεφών. Η περίοδος των ατελέσφορων προσπαθειών -32-
- 5.3. Οι Αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών. Προσπάθεια συνεργασίας κοινωνικών φορέων και εκπαίδευσης των ορφανών παιδιών -35-
- 5.4. Η ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών -36-

Κεφάλαιο 6 – Η επιτήρηση της κρίσιμης μάζας των εξοθλιωμένων	
6.1. Μια πρωτεύουσα διπλής διαστρωμάτωσης	-40-
6.2. Καταστολή & πρόνοια: Ο διφυής χαρακτήρας αντιμετώπισης του προβλήματος	-41-
6.3. Οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου και ο ρόλος της Δημοτικής Αστυνομίας	-43-
6.4. Η φιλονικία κεντρικής εξουσίας και δήμων για την αρμοδιότητα ελέγχου του αστικού τοπίου και πληθυσμού	-48-
Κεφάλαιο 7 – Συμπεράσματα	-50-
Βιβλιογραφία	-57-
Κατάλογος Εικόνων	-69-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Σκοπός της εργασίας και πρωτογενές υλικό

Το θέμα της εργασίας είναι η εξέταση του φαινομένου της κοινωνικής πρόνοιας έναντι των απόρων της μετεπαναστατικής Ελλάδας στην πόλη των Αθηνών, ιδίως των πρώην αγωνιστών αλλά και άλλων πληθυσμιακών ομάδων, της φροντίδας και προστασίας των έκθετων βρεφών αλλά και της επιτήρησης της εξαθλιωμένης μάζας των φτωχών που κατέκλυσε την πρωτεύουσα στο β' και γ' τέταρτο του 19^{ου} αιώνα.

Ως πρωτογενές υλικό θα εξεταστεί ο παλαιότερος σωζόμενος τόμος των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών των ετών 1841 – 1842.

Το υλικό είναι αδημοσίευτο αλλά έχει ψηφιοποιηθεί από το Δημοτικό – Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων. Παρότι ο χειρόγραφος χαρακτήρας του, οι συντομογραφίες, οι διορθώσεις και το διαφορετικό χέρι των γραφένων καθιστούν το υλικό βασανιστικά δύσκολο στην προσπέλαση, οι πληροφορίες τους προσφέρουν μια φρέσκια ματιά στην εξέταση των πρωτογενών αποφάσεων και των δράσεων της δημοτικής αρχής της περιόδου.

Η αποδελτιωμένη θεματική γύρω από ζητήματα κοινωνικής προστασίας, υγείας αλλά και ελέγχου του πληθυσμού των απόρων, αφορά κύρια την περίθαλψη σε δημοτικά ιατρεία, την οικονομική ενίσχυση των απόρων και των πενόμενων αγωνιστών της Επανάστασης, την προστασία των έκθετων βρεφών και την επιτήρηση της πλήθουσας μάζας των φτωχών για λόγους ασφάλειας της πόλης.

Αυτές οι αποφάσεις, μολονότι είναι αποσπασματικές και λακωνικές, εντούτοις εγγράφονται σε ένα γενικότερο πλέγμα ιστορικών συγκυριών και νομοθετικών προβλέψεων και θα εξεταστούν συνδυαστικά με αυτές. Πέρα από τη σχετική βιβλιογραφία θα αναζητηθούν πληροφορίες για τη συνεξέτασή τους μέσα από κείμενα

των περιηγητών της εποχής, του τύπου, των πρακτικών της Βουλής και κάθε άλλης διαθέσιμης πηγής.

1.2. Μεθοδολογία: αποδελτίωση πρωτογενούς υλικού, σύγκριση πηγών, διασύνδεση τεκμηρίων με την πολιτική δράση στον τομέα της πρόνοιας μέσω της ερμηνευτικής ιστορικής ανάλυσης και της κριτικής ανάλυσης λόγου

Μέσα από τις αποφάσεις αυτές αναζητώνται οι συνδέσεις της δράσης της δημοτικής αρχής της περιόδου καθώς και η σύγκριση με την εφαρμοζόμενη κρατική πολιτική στο τομέα της κοινωνικής προστασίας, των οικονομικών βοηθημάτων, της προστασίας των έκθετων παιδιών, της υγείας των κατοίκων της πόλης των Αθηνών.

*Εικ. 1: Άποψη της πόλης των Αθηνών, σε πίνακα του Richard Temple, όπως την αντίκρισαν ο λόρδος Βύρωνας και ο βαρόνος Hobhouse το έτος 1810. Στο αριστερό άκρο της εικόνας διακρίνεται η Πύλη του Αδριανού και στο δεξιό το Θησείο. Σε πρώτο πλάνο αριστερά, η ρεματιά που αργότερα εξελίχθηκε στις οδούς Δημοκρίτου-Βουκουρεστίου (Πηγή: J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813).*

Μέσα από την αποδελτίωση πρωτογενούς υλικού, τη σύγκριση πηγών, τη διασύνδεση τεκμηρίων με την πολιτική δράση στον τομέα της πρόνοιας και την ερμηνευτική προσέγγιση, εξετάζονται ποιες πολιτικές αποφάσεις και δράσεις του δήμου αποτελούν υλοποίηση της

κρατικής πολιτικής και της νομοθεσίας και ποιες δράσεις του Δήμου Αθηναίων αποτελούν πρωτότυπη και αυτόβουλη δράση του Δήμου Αθηναίων. Η προσέγγιση τόσο των τεκμηρίων όσο και των νομοθετημάτων της εποχής, έγινε με απόλυτη συνέπεια έτσι ώστε να επιτρέπεται η σύγκριση αυτών. Από τη συνεξέταση και αντιπαραβολή του αδημοσίευτου υλικού, της νομοθεσίας της εποχής και της υπάρχουσας βιβλιογραφίας εξετάζονται παρεμπιπτόντως ζητήματα σχετικά με το βαθμό που οι μετεπαναστατικές συνθήκες και η κατάσταση του αρτιγέννητου βασιλείου της Ελλάδας (πολεμικές καταστροφές, οικονομική καχεξία, προσφυγικές ροές από την υπόλοιπη υπόδουλη ελληνική επικράτεια, το ζήτημα των «αυτοχθόνων» και των «ετεροχθόνων» κλπ) επηρέασαν τη λήψη των αποφάσεων του κράτους και του Δήμου Αθηναίων.

Επίσης, εξετάζεται ο βαθμός συνεργασίας της Αντιβασιλείας και της μοναρχίας με τους νεοσύστατους δήμους της χώρας, η κατανομή αρμοδιοτήτων και τα χρηματοδοτικά εργαλεία και οι πόροι της τοπικής αυτοδιοίκησης για δράσεις πρόνοιας.

Εικ. 2: Η υποδοχή του Όθωνα στην Αθήνα από τους προκρίτους (λεπτομέρεια).
Ελαιογραφία του Peter von Hess, 1839 (Μόναχο, Βαυαρική Κρατική Πινακοθήκη).

Το φαινόμενο της επαιτείας και της ληστείας το 19ο αιώνα βρίσκονται κατά κοινή επιστημονική ομολογία σε σχέση συναλληλίας, ως υποπροϊόντα της περιθωριοποίησης. Ως εκ τούτου, η εξέταση του φαινομένου της φτώχειας δεν μπορεί να αποκοπεί από μια – μερική τουλάχιστον – ψηλάφηση της ληστείας στην ύπαιθρο αλλά και τις πόλεις.

Σε ένα παρεμφερές επίπεδο, καθίσταται εμφανές ότι ο πολυπαραγοντικός χαρακτήρας της φτώχειας αλλά και της πρόνοιας από την πολιτεία και τη δημοτική αρχή, ως αντικείμενα της κοινωνικής επιστήμης, επηρεάζονται από τις επικρατούσες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες, από την οικονομική κατάσταση και την παραγωγική ικανότητα και ευρωστία του κράτους, την κυρίαρχη ιδεολογία της αναδυόμενης αστικής τάξης αλλά και τη θρησκεία.

Στο πεδίο των ιδεολογικών συγκρούσεων και ζυμώσεων της περιόδου τέθηκαν μετ' επιτάσεως ζητήματα περί «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων» Ελλήνων και περισσότερο αδιόρατα ζητήματα σύγκρουσης του πνεύματος του μεσαιωνικού ελληνισμού, της ορθοδοξίας και της «ρωμιοσύνης» από τη μία πλευρά και, στον αντίποδα, η αναδυόμενη και «εξευρωπαϊσμένη» αστική τάξη.

Καθώς το δείγμα της εργασίας περιορίζεται εκ των πραγμάτων σε περιορισμένο υλικό, υιοθετήθηκε η μεθοδολογία της ερμηνευτικής ιστορικής ανάλυσης, η οποία δίδει έμφαση στην κοινωνική δράση και αντίληψη, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα σε συγκεκριμένα δομικά, πολιτισμικά και πολιτικά πλαίσια. Έτσι, μέσα από την αφηγηματική περιγραφή σε συνδυασμό με την εφαρμογή της μεθόδου της ανάλυσης λόγου (discourse analysis), επιχειρήθηκε η ερμηνεία των συστημάτων της κυρίαρχης γλώσσας που σηματοδοτούν την οπτική των εκσυγχρονιστών, των «ετεροχθόνων» και των αστών που καταλαμβάνουν τις θέσεις εξουσίας μιας νεοπαγούς διοίκησης δυτικού τύπου, δεδομένων πάντα των περιορισμών που θέτουν τα εξεταζόμενα τεκμήρια. Ο εν λόγω συνδυασμός είναι δυνατόν να αποτυπώσει ενδιαφέρουσες κοινωνικές και ιστορικές εξελίξεις στο αντικείμενο του θέματος, έστω και ακροθιγώς.

Τα ερωτήματα που ερευνώνται είναι πώς τα διάφορα κέντρα εξουσίας (πολιτικά, αστικά, κοινωνικά, μορφωτικά) αντιλαμβάνονται το φτωχό λαό, ποιοι είναι άξιοι της κοινωνικής πρόνοιας και ποια αισθήματα αναφορικά με τις ανάγκες, τις απαιτήσεις του ή τον κίνδυνο που εμφιλοχωρεί στην τυχόν αύξηση της μάζας του αποτυπώνονται στα κείμενα της εποχής που συνεξετάζονται με το πρωτογενές υλικό και ποιοι παράγοντες τα καθορίζουν, όπως αποτυπώνονται στο γραπτό – εν προκειμένω – λόγο. Επίσης, με ποιο τρόπο και τι κοινωνικό πρόσημο αποτυπώνονται στο γλωσσικό υπόστρωμα της νομοθεσίας οι νέες πολιτικές επιλογές; Τελικώς, ως αναπόδραστο ερώτημα προκύπτει αν σταδιακά οι ηγεμονεύουσες πρακτικές λόγου αποτυπώνουν τη διάσταση και διάκριση της

κοινωνικής στρωμάτωσης που ξεχώριζε τη διαφορά του «εμείς» και «οι άλλοι» των νέων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ομάδων.

Η ποιοτική προσέγγιση στην ανάλυση των κειμένων, του υπό εξέταση υλικού και την αντιπαραβολή του με άλλα τεκμήρια, παρέχει βαθειά γνώση για τους τρόπους με τους οποίους τα κείμενα συνεισφέρουν στη διαμόρφωση κοινωνικών νοημάτων και μορφών γνώσης. Κοντολογίς, επιλέχθηκε μια συγκριτική εξέταση του σωζόμενου υλικού με άλλες πηγές της εποχής, μαζί με τη συνδρομή της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και τη συνδυασμένη εφαρμογή των μεθοδολογιών. Ο εν λόγω συνδυασμός είναι δυνατόν να αποτυπώσει ενδιαφέρουσες κοινωνικές και ιστορικές εξελίξεις στο αντικείμενο του θέματος, έστω και ακροθιγώς.

Έτσι συνάγεται ότι στο υπό διαμόρφωση νεοελληνικό κράτος, με την επικράτηση των φιλοδυτικών εκσυγχρονιστών σε βάρος των προκρίτων και των οπλαρχηγών και τη διακηρυγμένη βούληση το νέο κράτος να στραφεί προς τη Δύση, οικοδομούνται σταδιακά τα ιδεολογικά στηρίγματα της αστικής εξουσίας της νέας διοίκησης πάνω στον φτωχό, άπορο ή αργό πληθυσμό, πρώην αγροτικό, που ενίοτε αποτελεί είτε κίνδυνο για την ισορροπία του νέου πολιτειακού συστήματος είτε απλά αποτρόπαιο θέαμα μέσα στο νέο αστικό τοπίο.

Πρακτικά αυτό εμφανίζεται στη σταδιακή αλλαγή της πρόσληψης της μάζας των εξαθλιωμένων, όπως αυτή εμφανίζεται στη γλώσσα της εποχής. Η γλώσσα δεν παύει να είναι φορέας ιδεολογίας που σε καμιά περίπτωση δεν είναι κοινωνικά αθώα ή ανεπηρέαστη από τις αξίες, τις ανισότητες, τις ετερότητες, την οικονομική ισχύ των τάξεων ή την κοινωνική καταξίωση των ομιλητών της.

Ως κοινωνικό σημειωτικό σύστημα, η γλώσσα της εποχής, μέσα από την νομοθετική γλώσσα, από την αρθρογραφία ή ακόμα και τα απομνημονεύματα υψηλών προσώπων της εποχής, καταγράφει τη σταδιακή αλλαγή διάθεσης της ελίτ έναντι των φτωχότερων στρωμάτων μέσα στα διαρκώς μεταβαλλόμενα κοινωνικά, πολιτισμικά και ιστορικά συμφραζόμενα και η φτώχεια νοηματοδοτείται σε ένα καθολικά αρνητικό πλαίσιο το οποίο δεν θέλει να εγγράψει τις παλαιότερες πιο καταδεκτικές προσεγγίσεις της μέσα από την αναγνώριση των συνεπειών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, τη δυσκολία μεγάλου μέρους των αγωνιστών να ενσωματωθούν στη νέα κοινωνική και πολιτειακή πραγματικότητα ή την αποδοχή της υπό το πνεύμα της φιλανθρωπίας της ορθοδοξίας

1.3. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Αθήνα έχει αποτελέσει ερευνητικό αντικείμενο κυρίως μετά το β' μισό του 20^{ου} αιώνα. Μια σημαντική συμβολή στην έρευνα είναι το έργο του Μαστρογιάννη (1960). Το έργο του Θωμόπουλου (1977) παρουσιάζει μια πιο ευρεία χρονική στόχευση ενώ μια συνολική ιστορική πραγμάτευση του ζητήματος συνιστά η εργασία της Πανουτσοπούλου (1984).

Το 1995 εκπονήθηκαν δύο σπουδαίες μελέτες επί του θέματος. Πιο επικεντρωμένη στο θέμα της εργασίας μας είναι η εξαιρετική μελέτη της Κορασίδου (1995), ενώ ιδιαίτερα χρήσιμη, αλλά επικεντρωμένη κυρίως στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα, είναι η αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του Τσακούρη (1995).

Ιδιαίτερα χρήσιμες, με έμμεση προσέγγιση του θέματος, αποδεικνύονται οι εργασίες που ασχολούνται με την ιστορία του Δήμου Αθηναίων και των δημοτικών αρχών που υπηρέτησαν την πόλη, όπως το έργο του Γέροντα (1972), του Παρασκευόπουλου (2001) και του Λαμπίκη (2000).

Σημαντικές πληροφορίες παρέχουν επί ειδικότερων ζητημάτων μονογραφίες όπως η αδημοσίευτη διατριβή του Γκρίνη (1984) για το Δημοτικό Νοσοκομείο και του Σταυρόπουλου (1985) για τη νοσοκομειακή και νοσηλευτική πολιτική, του Σκιαδά για το Δημοτικό Βρεφοκομείο, η πλούσια έρευνα του Κολιόπουλου (1979^α, 1979^β, 1980, 1994) για τη ληστεία, της Καλλιγά (1990) και της Σουτζόγλου-Κοτταρίδη (1991) για την υγεία και το παιδί στα πρώτα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού κράτους, ενώ για τα έκθετα βρέφη πολύτιμες πληροφορίες παραδίδει η εργασία των Αθανασοπούλου – Δρακοπούλου (2010).

Από όλες αυτές, όμως, λείπουν οι αναφορές και οι πληροφορίες που παρέχει το αρχειακό υλικό των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών, καθώς αυτό παραμένει αδημοσίευτο και εν πολλοίς απροσπέλαστο.

Είναι, όμως, απαραίτητο, προτού εξετάσουμε τα εν λόγω τεκμήρια, να ορίσουμε το ιστορικό πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο εγγράφονται οι παρεχόμενες από τα τεκμήριά μας πληροφορίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΑΘΗΝΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

2.1. Η κατεστραμμένη πολίχνη και η έλλειψη υποδομών

Βρισκόμαστε στη μετά τον Καποδίστρια εποχή, στη αρχή της βαυαροκρατίας στην Ελλάδα¹. Η πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους μεταφέρεται από το Ναύπλιο στην ξεπεσμένη Αθήνα του 1834 που ανακηρύσσεται σε νέα βασιλική καθέδρα². Δεν αποτελούσε, κατ' ουσία, τίποτα' άλλο παρά μια κωμόπολη κατεστραμμένη από τον πόλεμο, χωρίς ύδρευση, με λιμνάζοντα νερά, άδενδρα και γεμάτη νοσογόνες εστίες. Ένας αξεδιάλυτος λαβύρινθος από μικρές και στενές ατραπούς, λασπωμένες και σκοτεινές στενωπούς, ανάμεσα σε τρισάθλια σπίτια, ερείπια και ακάθαρτους δρόμους χωρίς καμία ρυμοτομία. Η σημερινή οδός Σταδίου ήταν ένα βαθύ ρέμα που οι διαβάτες το διέσχιζαν πάνω σε σανίδες που χρησίμευαν ως γέφυρες³.

¹ Η βιβλιογραφία για την ιστορία της περιόδου είναι εκτενής. Ερανίζονται κάποια από τα ελληνόγλωσσα ή σε ελληνική μετάφραση έργα αντιπροσωπευτικά όλης της χρονικής έκτασης της σχετικής ιστοριογραφίας: About (1855), Φίνλεϋ (2008), Σωφρονιάδης (1882), Κυριακίδης (1892), Ευαγγελίδης (1894), Θωμαΐδης (1908), Ασπρέας (1930), Πιπινέλης (1932), Κορδάτος (1957), Σκανδάμης (1961), Seidl (1965), Μαρκεζίνης (1966), Νάκος (1974), Ρούσσος (1975), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1977), Πετρίδης (1981), Petropoulos (1986), Σακελλαρόπουλος (1993), Βουρνάς (2003), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (2003), Παπαγεωργίου (2005), Δερτιλής (2009), Καιροφύλας (2010), *Ιστορία των Ελλήνων*, (χ.χ.), Περαιτέρω βιβλιογραφία θα παρατεθεί στους οικείους τόπους.

² Βλ. σχετικά Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου (1996), Μάρτος (2005), 127 κ.εξ. και 426 κ.εξ.· Δρούλια, (2013), 227 – 240, Διαμαντής (1971), 442 (έγγρ. αρ. 331), 446 (έγγρ. αρ. 332) και 449 (έγγρ. αρ. 335), Παρασκευόπουλος (2001), 45 κ.εξ., Λαμπίκης (2000), 23 κ.εξ., Γέροντας, (1972), 22 κ.εξ., Ρούσσος (1975), τόμ. Β', 349 κ.εξ.

³ Λαμπίκης (2000), 30.

Εικ. 3: Η ερειπωμένη αθηναϊκή γειτονιά του Φαναρίου και το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους. Βορειοανατολική άποψη, 1833 - 1836. (Από το Λεύκωμα του Γάλλου μηχανικού και αξιωματικού Eugene Peytier).

Πολλοί εκ των γηγενών Αθηναίων, λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων στην πόλη, είχαν καταφύγει μαζικά κατά τα προηγούμενα χρόνια στην Αίγινα κυρίως, τη Σαλαμίνα και τον Πόρο⁴.

Ο Γάλλος διανοούμενος και ιστορικός Ιωσήφ Μισό αναφερόμενος στην Αθήνα της εποχής εκείνης επισημαίνει (Michaud (1835)): *Δεν υπάρχει καμία οδός, καμία χαραγμένη διαδρομή. Μέσα από διάσπαρτα συντρίμια περπατήσαμε ένα μονοπάτι μέσω ερειπίων. Σε κάθε βήμα αναγκαζόμασταν να διέλθουμε μέσα από σωρούς από πέτρες, τμήματα τοίχων, σπονδύλους κιόνων που κείτονται στη σκόνη*⁵.

Ο Γάλλος λόγιος Τομά Αμπέ-Γκρασέ, σε επιστολή του προς τον κόμητα του Παρισιού Ντουρσί (Durcis) το 1834, θρηνηλογεί για την κατάσταση της πόλης (Abbet-Grasset (1901)): *Δεν υπάρχουνι όμως πλέον Αθήναι. Είς τόν τόπον τῆς ωραίας δημοκρατίας, ἥτις ἐκυριάρχησέ ποτε ἑνὸς μεγάλου τμήματος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀπλοῦται σήμερον πενιχρὰ πολίχνη, μαύρη ἐκ*

⁴ Για τη μετεγκατάσταση των Αθηναίων βλ. Σουρμελής (1834), 248 κ.εξ. και Διαμαντής (1971), 429 (έγγρ. αρ. 322) και 433 (έγγρ. αρ. 325).

⁵ Δική μας νεοελληνική απόδοση. Το πρωτότυπο κείμενο σε Michaud (1835), v. 1, 147 ως εξής: *Pnerestepasunerue, pasunevoietracée. Nous marchions à travers des débris dispersés, dans un sentier pratiqué au milieu des décombres. Obligés de franchir à chaque pas des amas de pierres, des fragments de murailles, des tronçons de colonnes étendus dans la poussière.*

τῶν καπνῶν, σιωπηλὴ ὡς φύλαξ τῶν νεκρῶν μνημείων, μὲ στενοὺς καὶ ἀσυμμέτρους δρομίσκους⁶.

Πολλοὶ ξένοι διανοούμενοι καὶ αρχαιολάτρεις επισκέπτονταν τὴν Αθήνα ἔχοντας στο μυαλό τους τὸ ἀρχαῖο κλέος ποὺ ὁ Πίνδαρος, σὲ ἓνα ἀποσπασματικὸ διθύραμβό του (αρ. 76) εἶχε υμνήσει ὡς ἐξῆς: Ὡ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι, Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι, δαιμόνιον πτολίεθρον⁷. Οἱ δυτικοευρωπαῖοι περιηγητὲς καὶ επισκέπτες ἀνάμεναν οἱ φτωχοὶ καὶ ἀγράμματοι βοσκοὶ ἢ οἱ φτωχοὶ κάτοικοι τῆς πόλης νὰ μοιράζονται τὸ ἀρχαιολατρικὸ ἐνδιαφέρον τους καὶ νὰ τους βοηθήσουν στὴν ξενάγηση τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς παρέχοντάς τους τοπογραφικὲς, ἱστορικὲς ἢ ἄλλες σχετικὲς πληροφορίες. Περιττὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἀντίθεση τῆς ἀρχαίας δόξας καὶ τῶν προσδοκιῶν τους σὲ σχέση μετὰ τὴν ζοφερὴ πραγματικότητα τοὺς ἀπογοήτευε βαθιά.

Ὁ πρῶτος καθηγητὴς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν καὶ γενικὸς ἔφορος ἀρχαιοτήτων Λουδοβίκος Ροσ, ἐνθυμούμενος τὸν ἀνωτέρω πινδαρικὸ διθύραμβο, θρηνηλογεῖ (Ross (1863)): *Αὐτὸ δὲν εἶναι οἱ «λιπαραὶ» καὶ «ἰοστέφανοι Αθᾶναι». Αὐτὸ εἶναι ἀπλῶς ἓνας τεράστιος σωρὸς ἀπὸ ερείπια, μιὰ ἐνιαία, ἀμορφοῦ γκριζο-καφέ μάζα χαλασμάτων καὶ κονιορτοῦ, ἀπ' ὅπου υπερυψοῦνται μονάχα μιὰ δωδεκάδα ἀπὸ φοῖνικες καὶ κυπαρίσσια ποὺ ἀντιστέκονται στὴ γενικὴ ἐρήμωση*⁸.

Σε αὐτὲς τὶς ἀποκαρδιωτικὲς διαπιστώσεις συμφωνοῦν καὶ ἄλλοι ξένοι περιηγητὲς⁹ καὶ αὐτόπτες μάρτυρες, ὅπως ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Χρ. Γουόρντζγουορθ (Wordsworth (1836))¹⁰, ὁ Βαυαρὸς νομομαθὴς καὶ μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Ὁθωνα Γεώργιος Μάουρερ

⁶ Abbet-Grasset (1901), 12.

⁷ Σὲ δική μας νεοελληνικὴ ἀπόδοση: Ὡ, περίλαμπρη καὶ μενεξεδοστεφάνωτη καὶ χιλιотραγουδισμένη πόλη τῶν ἐνδοξῶν Αθηνῶν, προπύργιο τῆς Ἑλλάδος καὶ θεῖα πόλη. Τὸ σχετικὸ διθύραμβικὸ ἀπόσπασμα 76 (46) σὲ Maehler (1980), 83.

⁸ Σὲ δική μας νεοελληνικὴ ἀπόδοση οὐκ ἐπιεικὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ross (1863), 148: *Das ist nicht das glänzende, veilchenumkränzte Athen; es ist ein einziger ungeheurerer Trümmerhaufen, eine gestaltlose, einförmig graubraune Masse von Schutt und Staub, nur von einem Dutzend Palmen und Cypressen überragt, die der allgemeinen Verwüstung widerstanden haben.*

⁹ Γενικά γιὰ τὶς ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν γιὰ τὴν πόλη τῶν Αθηνῶν βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ συλλογικὰ ἔργα *Ἡ Αθήνα στους περιηγητὲς 15οῦ – 19οῦ αἰῶνα* (2004) καὶ *Περιηγητὲς στὴ ρομαντικὴ Αθήνα τοῦ 19οῦ αἰῶνα* (2010).

¹⁰ Ὁ Wordsworth (1836), 51, γράφει: *The town of Athens is now lying in ruins. The streets are almost deserted: nearly all the houses are without roofs. The churches are reduced to bare walls and heaps of stones and mortar. There is but one church in which the service is performed. A few new wooden houses, one or two of more solid structure, and the two lines of planked sheds which form the bazaar are all the inhabited dwellings that Athens can now boast. So slowly does it recover from the effects of the late war* [= (σὲ δική μας μετάφραση): *Ἡ πόλις τῆς Αθῆνας κεῖται ἰσὺς ερείπια. Οἱ δρόμοι εἶναι σχεδὸν ἐρημωμένοι. Σχεδὸν ὅλα τὰ σπίτια εἶναι χωρὶς στέγη. Οἱ ἐκκλησίαι ἔχουν ἀπομείνει γυμνοὶ τοῖχοι καὶ πλῆθος λίθων καὶ κονιάματος. Υπάρχει μόνον μιὰ ἐκκλησία στὴν ὁποία τελεῖται λειτουργία. Λίγα ξύλινα νέα σπίτια, ἓνα-δύο μετὰ περισσότερο σιβαρὴ κατασκευὴ καὶ δύο σειρὲς ἀπὸ ξύλινα παραπήγματα ποὺ συγκροτοῦν τὸ παζάρι εἶναι ὅλοι οἱ κατοικημένοι χώροι γιὰ τους*

(Maurer (1835))¹¹, ο ιστορικός και εγκατοικός Αθηνών Γεώργιος Φίνλεϊ¹², ο Γάλλος αξιωματικός της Λεγεώνας της Τιμής Ζακ Λουί Λακούρ (Lacour (1834))¹³ αλλά και ντόπιοι παρατηρητές, όπως ο δημοσιογράφος και πρόξενος της Ελλάδας στο Παρίσι Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός(Παπαδόπουλος Βρετός (1860))¹⁴, ο Αθηναίος λόγιος και ιστορικός Διονύσιος Σουρμελής(Σουρμελής (1834))¹⁵, ο Φαναριώτης λόγιος, καθηγητής αρχαιολογίας, διπλωμάτης και διατελέσας δημοτικός σύμβουλος Αλέξανδρος Ραγκαβής(Ραγκαβής (1861))¹⁶κ.ά.

Σκοπός της αναφοράς των παραπάνω διαπιστώσεων δεν είναι απλά να μεταφερθεί η εικόνα ερήμωσης και καταστροφής της πόλης των Αθηνών αλλά κυρίως να διαφανεί η παντελής έλλειψη βασικών αστικών υποδομών, όπως ο πολεοδομικός σχεδιασμός, οι κατάλληλες κτηριακές υποδομές, η ύπαρξη φωτισμού, ύδρευσης και αποχέτευσης, οι συγκοινωνίες και το οδικό δίκτυο, η απουσία οποιουδήποτε ελέγχου για την τήρηση ουσιαστικών υγειονομικών όρων, αλλά και κάθε ίχνους ζώσας κοινοτικής οργάνωσης και ασφάλειας στην πόλη. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η απότομη αύξηση του πληθυσμού τα επόμενα χρόνια έμελλε να προκαλέσει δυσεπίλυτα προβλήματα και να επαπειλείται διαρκώς η εκδήλωση μιας διαρκώς σοβούσας κοινωνικής κρίσης.

οποιούς μπορεί τώρα η Αθήνα να καυχηθεί. Τόσοαργάανααρρώνειαπότααποτελέσματατουτελευταίουπολέμου.

¹¹ ΟMaurer (1835), τ. Β', 21, γράφει: *Athen besafs vor dem Freiheitskampfe etwa 3000 Häuser, zur Zeit unserer Ankunft keine 300. Alle übrigenHäuserlagen, undliegengrofsentheilsnochimSchütte*, [= (σε δική μας μετάφραση): *Η Αθήνα πριν τον Απελευθερωτικό πόλεμο είχε περίπου 3.000 σπίτια αλλά κατά το χρόνο της άφιξής μας δεν είχε ούτε καν 300. Όλα τα άλλα κείνται πλέον στο σύνολό τους σε χαλάσματα*].

¹² Από Το Ημερολόγιο του Τζορτζ Φίνλεϊ (2010), 162: *η Αθήνα, στην οποία οι κάτοικοι άρχισαν να επιστρέφουν 2,5 χρόνια πριν, είναι ακόμα σε κατάσταση ερειπίων. Δεν έχει ξαναχτιστεί ούτε το εν τέταρτον της πόλης και αμφιβάλλω αν ο αριθμός των κατοίκων υπερβαίνει τις 5.000 ψυχές.*

¹³ Ο Γάλλος στρατιωτικός Lacour (1834), 170 - 171, δηλώνει αποκαρδιωμένος από τη θέα των Αθηνών. Αναφέρει ότι σφίχτηκε η καρδιά του φτάνοντας στην Αθήνα καθώς νέα ερείπια είχαν καλύψει τα αρχαία, τα καταχωνιασμένα μέσα στη γη ενώ βρήκε στενά, σκοτεινά, λασπώδη, ακανόνιστα δρομάκια, βρώμικα, καπνισμένα και δυσώδη μαγαζιά μεπραμάτειες που θα τις περιφρονούσαν ως και οι πλανόδιοι πωλητές της χώρας του. Σταμάτιατουοπληθυσμόςτηςπόληςήταν«ισχνός», «θλιβερός»και«βάνανασαξεπεσμένος» (...*Oh ! combien il est doux de lever une tête française, de sentir battre son cœur tout français, en portant ses regards sur une population si maigre, si triste et si cruellement avilie*).

¹⁴ ΟΠαπαδόπουλος Βρετός (1860), 2, αναφέρει: *Έν έτει 1834 αί Αθήναι εκηρύχθησαν πρωτεύουσαν του νέου βασιλείου· άλλ' ή τοσαυτα και τηλικαυτα δεινά παθοῦσα περίδοξος αυτη πόλις ήτο τότε κομόπολις έλεεινή· ... και τας άθλίαις καλύβας της, όπου εζων επισεσωρευμένοι οι μὲν επί των δε τετρακισχίλιοι μόλις κάτοικοι, διέσχίζον όδοι στεναι και ρυπαραι, ελη άνεδιδον πανταχοῦ άναθυμιάσεις δηλητηριώδεις, και που εφαινοντο όλίγα ξηρά δένδρα, τά όποια ήθελεν εκλάβει τις άντι πάλων.*

¹⁵ Ο Σουρμελής (1834), 267, γράφει: *Εὔρον δὲ τὴν πόλιν ὅλην ἐρείπιον ἐκτὸς τῆς οἰκίας τοῦ Μερτροῦδ, καὶ τινων ἡμιφθάρτων. Σημειούσθω ὅτι κατὰ τὸν Ιούνιον ἐγένετο πυρκαϊὰ κατὰ τὸν ἐλαιῶνα, ὅπου ἐκάεισαν ἐπέκεινα τῶν 50.000 δέντρων.*

¹⁶ Ραγκαβής (1861), 1: *Όταν πρὸ τριακονταετίας ἐπεδήμησακατὰ πρῶτον εἰς τὰς Αθήνας, εὔρον αὐτὰς ἄμορφον σωρὸν συντριμμάτων, καὶ μεταξὺ ερειπίων νέων βεβηλούντων τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, πενιχρὰς τινὰς καλύβας ἀνερπομένας εἰς τῆς Ἀκροπόλεως τὰ πλευρὰ, καὶ ὡς γονυπετούσας ἐνώπιον περισωθέντος τινὸς λειψάνου τῆς ἀρχαίας μεγαλειότητος εὔρον ἵπποστάσιον τὸ Θησεῖον καὶ ἀσβεστοκάμινον τὸ Ὀλύμπιον, καὶ εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐφ' ἧς νῦν ἰστάμεθα, εὔρον ρακενδύτην Ὀθωμανὸν βόσκοντα τὰς ἰσχνὰς του καμήλους, καὶ πανταχοῦ ἐρήμωσιν καὶ καταστροφὴν...*

Η άφιξη του ανήλικου Όθωνα και της κυβέρνησής του στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1834 ανέδειξε τη νέα πρωτεύουσα σε πόλο έλξης για τους αστούς και τους λόγιους της εποχής και «νόστιμον ήμαρ» για τους Αθηναίους που είχαν εγκαταλείψει την πόλη τους.

Εικ. 4: Η επιστροφή μιας αθηναϊκής οικογένειας στην κατεστραμμένη από τον πόλεμο Αθήνα. PetervonHess, λιθογραφία (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).

Μαζί με αυτούς κατέφταναν και ρέκτες έμποροι, φιλόπονοι εργάτες και λοιποί άνθρωποι του μόχθου και της βιοπάλης. Πόλος έλξης, όμως, έγινε η κυβερνητική καρέδρα και για τους απόκληρους, τους κατατρεγμένους, τους ανέστιους αλλά και τους περιθωριακούς όλης της ελληνικής επικράτειας, που ήταν αποτέλεσμα των πολεμικών επιχειρήσεων και της οικονομικής καταστροφής που υπέστη η χώρα¹⁷. Από περίπου 7.000 κατοίκους το 1834, βάσει της πρώτης επίσημης απογραφής, η Αθήνα σε μια δεκαετία υπερτριπλασίασε τον πληθυσμό της. Εκτιμάται ότι το 1845 είχε πάνω από 25.000 κατοίκους¹⁸.

¹⁷ Για παράδειγμα ο Abbet-Grasset (1901), 15, αναφέρει: ... *παρετήρησα (1834) και ήδη επί επτά ημέρας βεβαιούμαι ότι συνεχές και αδιάκοπον μεταναστευτικόν ρεύμα φέρει προς τὰς Αθήνας πληθυσμὸν ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν*. Επίσης (ό.π., 19): ... *πλοιάρια καθ' ἐκάστην μεταφέρουσιν εἰς τὸν Πειραιᾶ μετανάστας ἀφ' ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος, ὅπως καταλάβωσιν ἐγκαίρως θέσιν εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν*.

¹⁸ Τα αριθμητικά στοιχεία για τον πληθυσμό της Αθήνας της περιόδου εκείνης προκύπτουν από διάφορες πηγές που, γενικά, συγκλίνουν. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Γραμματείας των Εσωτερικών, μετά από απογραφή του πληθυσμού το 1834, την παλαιά πόλη κατοικούσαν 7.028 κάτοικοι (1.886 οικογένειες) και επιπλέον 149 κάτοικοι (30 οικογένειες) από τις περιοχές Πατησίων, Μονής Πετράκη, Λεβί και Μύλων. Για τα ανωτέρω στοιχεία και τις επιφυλάξεις της Αντιβασιλείας ως προς την ακρίβεια των στοιχείων βλ. Σκιαδάς (2004), 3 – 10. Ο Γέροντας (1972), 16, αναφέρει ότι η Αθήνα είχε επί οθωμανικής κυριαρχίας 12.000 ως 15.000 κατοίκους αλλά υπέστη μείωση του ¼ του πληθυσμού της κατά τον Αγώνα. Ο Λουκάκης (1985), 86, μιλά για 10.000 – 12.000 κατοίκους και 30.000 το 1854. Ο

*Εικ. 5: Η περιοχή του Θησειού και του Ψυρρή με την εκκλησία των Αγ. Αναργύρων, κατοικίες και σκηνές της καθημερινής ζωής σχεδιασμένα από τον August Ferdinand Stademann και λιθογραφημένα για την έκδοση *Panorama von Athen*, Μόναχο 1841 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).*

2.2. Η συρροή των εξαθλιωμένων στην πρωτεύουσα και ο επαπειλούμενος κίνδυνος της δημόσιας ασφάλειας

Με τη διάλυση των άτακτων στρατιωτικών σωμάτων των αγωνιστών της Επανάστασης από την Αντιβασιλεία – το Μάρτιο του 1833¹⁹ – και την επάνδρωση του στρατού κυρίως από Βαυαρούς, ένας μεγάλος αριθμός αγωνιστών, που υπολογίζεται σε 5.000 έως 13.000²⁰, έμεινε ξαφνικά άνεργος. Χωρίς γη, χωρίς εργασία αλλά και αποκλεισμένοι από τη στρατιωτική υπηρεσία, οι παλιοί αγωνιστές βρίσκονταν σε κατάσταση ολοκληρωτικής εξάρτησης από τη βοήθεια της νέας κυβέρνησης²¹. Οι περισσότεροι συνέρρεαν στην πρωτεύουσα, αποκομμένοι

Παρασκευόπουλος (2001), 20, αναφέρει πληθυσμό 12.000 κατοίκων αλλά στη σ. 21 διευκρινίζει ότι με βάση τα στοιχεία που εξέτασε δεν μπορεί να καταλήξει σε ασφαλές συμπέρασμα. Ο Ευαγγελίδης (1894), 92, δέχεται 4.000 κατοίκους για την πόλη όταν η Αθήνα επιλέχθηκε ως πρωτεύουσα. Ο Λαμπίκης (2000), 38, αναφέρεται στην απογραφή του 1836-1837 και σε πληθυσμό της τάξης των 14.000 κατοίκων. Οι Δρακάκης - Κούνδουρος (1939-1940), 34, αναφέρουν ότι η πόλη των Αθηνών είχε (το 1840) 18.973 κατοίκους. Ο Πύρρος (1848), 155, αναφέρει ότι το 1848 η πόλη των Αθηνών είχε 30.000 κατοίκους.

¹⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 6 (8 Μαρτίου 1833): «Περὶ τῆς διαλύσεως τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων - Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ταγμάτων τῶν ἀκροβολιστῶν».

²⁰ Κολιόπουλος (1979α), 2. Βλ. επίσης και Ρούσσο (1975), τόμ. Β', 203 κ.εξ.

²¹ Μαλέσης (2004), Στασινόπουλος (1935), Petropoulos (1986), 198 και Ρούσσο (1975), τόμ. Β', 363 κ.εξ.

από τις ρίζες τους. Η διεκδίκηση των αιτημάτων των αγωνιστών για αποκατάσταση απαιτούσε τη μετακίνησή τους στην πρωτεύουσα που ήταν το κέντρο ραγδαίων πολιτικών μεταβολών. Οι ταπεινοί και ενδεείς της πόλης προσέβλεπαν και προσέτρεχαν στους παλαιούς αγωνιστές, λόγω της αναγνώρισης και του σεβασμού που αυτοί έχαιραν. Συνακόλουθα, ένα πλήθος συγκλύδων στοιχείων, ένα σμάρι πεινασμένων και ξυπόλητων ανθρώπων, ανάπηροι, χωλοί και μια συρροή από χήρες και ορφανά, που ως τότε ζητιάνευαν στους δρόμους του Ναυπλίου και αλλού, κατέκλυσαν την πόλη της Αθήνας. Είναι οι «ψωμοζήτες» και οι «κολοβωμένοι», όπως τους έλεγαν και επισήμως²². Σε όλους αυτούς προστέθηκαν σιγά-σιγά κι άλλοι άτυχοι της ζωής. Δεν ήταν φυσικά άγγελοι. Χαρακτηρίζονταν ως «αργοί», «οκνηροί», «όχλος» και αργότερα «φαιλόβιοι»²³. Ασφαλώς ανάμεσά τους κυκλοφορούσαν πολλά ύποπτα στοιχεία, άνθρωποι άρπαγες και παρασιτικοί.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο φτωχός πληθυσμός της Αθήνας, που συνωστίζονται σε μια κατεστραμμένη και χωρίς υποδομές κωμόπολη, αναδεικνύονται όχι μόνο σε κοινωνικό πρόβλημα που σχετίζεται με τα οικονομικά του κράτους αλλά προβάλλουν και ως εν δυνάμει κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια²⁴.

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους «άξιους» της κοινωνικής μέριμνας και της φιλανθρωπίας (χήρες, βρέφη, ορφανά, άπορες κορασίδες, άρρωστοι, ανάπηροι κτλ) που είναι «ιερή» υποχρέωση, καθώς η φτώχεια τους προκλήθηκε εξαιτίας εθνικών λόγων, και τους «ανάξιους» φτωχούς (επαίτες, άεργοι και περιπλανώμενοι αλλοδαποί ικανοί προς εργασία) δεν ήταν υπό τις επικρατούσες συνθήκες εφικτό να προσδιοριστεί κατά τρόπο αντικειμενικό. Η κυρίαρχη τάξη γρήγορα άρχισε να θεωρεί την επαιτεία στην πρωτεύουσα κοινωνική μάλιστα που υπέθαλπε την εθνική αξιοπρέπεια παρουσία των ξένων επισκεπτών και αξιωματούχων. Ταυτόχρονα, αναπτύχθηκε σταδιακά η άποψη ότι η αεργία και η φυγοπονία εξέθρεφαν την εγκληματικότητα και υπονόμειαν το εμπόριο, την ελευθερία των συναλλαγών και, τελικά, τους όρους εγκαθίδρυσης και αναπαραγωγής της κυριαρχίας της νέας αστικής τάξης²⁵.

²² Βλ. τη σχετική βασιλική διαταγή σε Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εσωτερικών, φ. 141, «Περὶ τῶν πτωχῶν», 1/23 Απριλίου 1836 (εκ παραπομπής της Κορασίδου (1995), 34₅₀).

²³ Βλ. κατωτέρω τις αναφορές στις νομοθετικές διατάξεις και τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας.

²⁴ Τσακούρης (1995), 63 κ.εξ. και Κορασίδου (1995), 23 κ.εξ. Για την κοινωνική πρόνοια της εποχής ιδιαίτερα χρήσιμο είναι το έργο του Μαστρογιάννη (1960) και ειδικά για την υποχρέωση παροχής βοήθειας σε ενδεείς, τον εξαναγκασμό των ικανών σε εργασία και την εξασφάλιση της δημόσιας τάξης μέσω της δημοτικής αστυνομίας, 134 – 135, 147 κ.εξ. Βλ. επίσης Θωμόπουλος (1977) και Πανουτσοπούλου (1984).

²⁵ Για την άποψη της κυρίαρχης τάξης και τις διαφορετικές γνώμες της εποχής βλ. Τσακούρης (1995), 78 κ.εξ.

2.3. Η διάσταση κεντρικής εξουσίας και τοπικής αυτοδιοίκησης

Για την αποσόβηση της κοινωνικής αναταραχής που εμφιλοχωρούσε, υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση ορισμένα μέτρα αποκατάστασης των αγωνιστών, κυρίως μέσω της απορρόφησης μικρού μέρους αυτών στο στρατό και μέσω της διανομής των εθνικών γαιών²⁶.

Ο νόμος της Αντιβασιλείας, το Μάιο του 1835, «Περὶ προικοδοτήσεως τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν» επέκτεινε το δικαίωμα απόκτησης εθνικών γαιών σε όλους σχεδόν τους κατοίκους του ελληνικού βασιλείου, είτε ήταν αυτόχθονες, ετερόχθονες, φιλέλληνες, ιδιοκτήτες ή μη, εργαζόμενοι ή άνεργοι. Μοναδικός όρος ήταν η συμμετοχή στον αγώνα της Ανεξαρτησίας, είτε με την ιδιότητα του στρατιώτη, είτε μ' αυτή του πολίτη. Τη διανομή διενεργούσε μια ειδική επιτροπή τα μέλη της οποίας διορίζονταν από το Υπουργείο Εσωτερικών. Η οικονομική ενίσχυση των οικογενειών μέσω της «προικοδότησης» είχε στόχο – σε κάποιο βαθμό – να επιτύχει τον κοινωνικό κατευνασμό και την εκτόνωση της κοινωνικής δυσaráσκειας²⁷.

Εικ. 6: Ερειπωμένη συνοικία της Αθήνας ανατολικά από το Θησείο.
(Από το Λεύκωμα του Γάλλου μηχανικού και αξιωματικού Eugene Peytier, 1833 - 1836).

²⁶ Σταυρόπουλος (1979), 59 κ.εξ., Τσουκαλάς (1981), 71 κ.εξ. Η Καρούζου (1989) αναφέρει (σ. 151): ...μία σειρά νόμων από το 1834 και ἔξης φιλοδοξεί να παίξει το ρόλο μίας κοινωνικής πολιτικής, η οποία όμως στεγάζει και απόπειρες αλλαγών στον δημοσιονομικό και οικονομικό γενικότερα τομέα, όπως ο νόμος περί προικοδοτήσεως (1835), περί φαλαγγιτών (1838), οι διάφοροι νόμοι περί αποκατάστασης αγωνιστών και προσφύγων κ.ά. Τα αποτελέσματα όμως όλων αυτών των νόμων είναι αμφισβητήσιμα, όπως δείχνουν οι αριθμοί των συνολικών παραχωρήσεων αλλά και οι αλληπάλληλοι συμπληρωματικοί νόμοι που κάθε φορά ελαφρύνουν τις διατάξεις των προηγούμενων για την επίτευξη ενός ικανοποιητικού αποτελέσματος.

²⁷ Κορασίδου (1995), 21 και Petropoulos (1986), 272 - 275.

Στον αντίποδα της υπό διαμόρφωση κεντρικής εξουσίας έστεκε ο θεσμός των κοινοτήτων τις οποίες διαδέχτηκαν κολοβωμένοι οι νεοσύστατοι δήμοι²⁸. Βαθιά ριζωμένος στη συνείδηση του ελληνικού λαού από τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ο θεσμός των κοινοτήτων ήταν ο το πολιτικό όργανο που αποσόβησε την εθνική αφομοίωση του έθνους και ήταν συνυφασμένος με τη διατήρηση του ελληνισμού, της δημοκρατίας και της ορθοδοξίας.

Η εφημερίδα *Ελπίς*(13.11.1836) αναφέρει ότι τόσο η ελευθεροτυπία όσο και τα δημοτικά συμβούλια αποτελούν «νόμιμο όργανο» για να εκφράζει ο λαός τη βούλησή του: *Ο Λαός ύψώνει την φωνήν τοῦ δια τῶν νομίμων ὀργάνων τοῦ, τὰ ὅποια ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι ἄλλα παρὰ τὰ δημοτικά συμβούλια καὶ αἱ ἀνεξάρτητοι Ἐφημερίδες.*

Κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας (1833 – 1835), την οποία αποτελούσαν ο κόμης Ιωσήφ Λουδοβίκος Ἄρμανσπεργκ ως πρόεδρος, ο Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ και ο Κάρολος Γουλιέλμος Ἐιντεκ, νομοθετήθηκε η διοικητική διαίρεση και οργάνωση του κράτους²⁹. Ειδικά για τους δήμους, ο νόμος του Μάουρερ προέβλεπε την ψήφο για τη συγκρότηση δημοτικού συμβουλίου που εκλεγόταν από τους κατοίκους αλλά για τους δημάρχους ίσχυε το «τριπρόσωπο». Δηλαδή σε κάθε δήμο προκρίνονταν τρεις υποψήφιοι από το δημαρειακό συμβούλιο και ο βασιλιάς επέλεγε έναν για δήμαρχο με τριετή θητεία, τον οποίο μπορούσε να απολύσει σε περίπτωση διαφωνίας με την κυβέρνηση. Προσωρινά μπορούσε να παύσει το δήμαρχο και ο νομάρχης. Η βαυαρική κεντρική εξουσία αντιμετώπιζε με δισταγμό, καχυποψία ή και εχθρότητα τους εκλεγμένους δημοτικούς άρχοντες. Ο πρώτος δήμαρχος της Αθήνας, ο Ανάργυρος Πετράκης, απολύθηκε από τους Βαυαρούς. Ο δεύτερος δήμαρχος, ο Δημήτρης Καλλιφρονάς, φυλακίστηκε. Οι δε αποφάσεις των δημοτικών αρχών δεν ίσχυαν, αν δεν εγκρίνονταν από τον τοποθετημένο από το κράτος νομάρχη ή άλλον ιεραρχικά ανώτερο κυβερνητικό παράγοντα.

Ο Γ. Φίνλεϋ(2008) αναφέρει ότι, *εις καμμίαν ἄλλην περίπτωσι δὲν ἦσαν τὰ μέτρα ταῦτα πλέον ἀνοίκεια πρὸς τὰς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἕξεις τῶν Ἑλλήνων ἢ εἰς τὰς τροποποιήσεις τὰς ὁποίας ἐκεῖνος ἔκαμεν εἰς τὸ δημοτικόν τῶν σύστημα. Τὸ σύστημα τοῦτο,*

²⁸ Για την διοικητική αναδιοργάνωση του κράτους της εποχής, και κυρίως της τοπικής αυτοδιοίκησης, βλ. Αργυρόπουλος (1843), Φιλίμων (1893), Δρακάκης – Κούνδουρος (1939-1940), Γέροντας (1972), 18 κ.εξ., Ρούσσος (1975), τόμ. Β', 219 – 222, Θεοδώρου (1982), Χρυσικός (1988), Σκιαδάς (1994), Χλέπας (1999), Δημακόπουλος (2001) και Φλογαΐτης (1989).

²⁹ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 3 (10 Ιανουαρίου 1834): «Νόμος Περί συστάσεως τῶν Δήμων», Βασιλικό Διάταγμα της 27ης Δεκεμβρίου 1833. Το νόμο ακολούθησε μια σειρά από νομοθετήματα, αποφάσεις και διατάγματα, μέρος των οποίων δε δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Αυτή η παράλειψη, όχι πάντοτε τυχαία – προκάλεσε αργότερα ζήτημα περί της ισχύος τους. Συνακόλουθα, αμφισβητήθηκε η ισχύς μιας σειράς άλλων νομοθετημάτων που εξαρτήθηκαν από αυτούς και αυτό το ντόμινο οδήγησε σε πολλές δικαστικές διαμάχες. Βλ. σχετικά Σκιαδάς (1994), 6 – 8.

όποιαιδήποτε και αν ήσαν αί άτέλειαί του, ήτο έθνικός θεσμός. ... Ό λαός άπεστερήθη την δύναμιν του να έκλέγη άπ' εύθείας τόν κύριον άρχοντά του ή δήμαρχον ... Οί δήμαρχοι από τουδεδε έβιάζοντο να έκτελῶσι τὰ χρέη άναζίων και διεφθαρμένων νομαρχών... Και υποσημειώνει ο ιστορικός: Ό Μάουρερ κομπάζει ότι ό σκοπός του δημοτικού νόμου ήτο να μορφώση τούς δημάρχους ως ήθικά όντα. Ώφειλε να προΐδη ότι θα καθίστα τούς δημάρχους πολυ άνήθικα όντα³⁰.

Την περίοδο 1841 – 1842, για την οποία μας πληροφορούν τα τεκμήριά μας, Δήμαρχος Αθηναίων διετέλεσε για δεύτερη φορά ο γιατρός Ανάργυρος Πετράκης³¹. Ήταν γόνος της ονομαστής οικογένειας των Πετράκηδων (αρχικά Παπασταμάτη) από τη Δημητσάνα, που συνδέθηκαν με την ανακαίνιση της Μονής Ασωμάτων Ταξιαρχών που έκτοτε ονομάστηκε Μονή Πετράκη και από το 1673 ως το 1840 όλοι οι ηγούμενοι της μονής προέρχονταν αποκλειστικά από αυτή την οικογένεια³². Είχε ήδη διατελέσει δημογέροντας της Αθήνας – κατά το παλαιό σύστημα των κοινοτήτων – και υπήρξε ο πρώτος δήμαρχος Αθηναίων την περίοδο 1835 – 1837.

Εικ. 7:Ο δημογέροντας και Δήμαρχος Αθηναίων Ανάργυρος Πετράκης (Από το βιβλίο του Γ.Π. Παρασκευόπουλου Οι Δήμαρχοι των Αθηναίων, σ. 14).

Όταν ανέλαβε δήμαρχος για πρώτη φορά ο Ανάργυρος Πετράκης η κατάσταση του δήμου ήταν άθλια. Τα ταμεία ήταν παντελώς άδεια. Αναγκάστηκε να πουλήσει τρία σπίτια του και να δωρίσει τα χρήματα στο δήμο. Προτεραιότητα δόθηκε στην καθαριότητα, που συνδεόταν άμεσα και άρρηκτα με την υγεία του πληθυσμού, στην ασφάλεια της πόλης μέσω της οργάνωσης δημοτικής αστυνομίας και στην αντιμετώπιση του προβλήματος της ύδρευσης της πρωτεύουσας. Επί των ημερών του χτίστηκε το πρώτο δημοτικό σχολείο στην Πλάκα, ιδρύθηκε βιβλιοθήκη, συστάθηκαν δύο δημοτικά ιατρεία για τους απόρους, έγινε η πρώτη

³⁰ Φίνλεϋ (2008),135.

³¹ Για τις δύο θητείες του δημάρχου Ανάργυρου Πετράκη βλ. Λαμπίκης (2000), 37 κ.εξ., 45 κ.εξ., Παρασκευόπουλος (2001), 64 κ.εξ. και 148 κ.εξ. και Γέροντας (1972), 52 κ.εξ. και 94 κ.εξ.

³² Καμπούρογλου (1890), 270 – 271 και Ορλάνδος (1923), 125 κ.εξ. Από το 1834, ελλείπει κτηριακών υποδομών, η Μονή Πετράκη μετεβλήθη σε πυριτιδαποθήκη, όπως μας πληροφορεί ο Οικονόμος (1862 – 66), τόμ. Β', 309.

επίσημη απογραφή του πληθυσμού, η πόλη φωταγωγήθηκε με μερικές δεκάδες λαδοφάναρα, αντιμετώπιστηκε η λειψυδρία και βελτιώθηκε η κατάσταση των υδραγωγείων τα οποία καθαρίστηκαν. Επίσης, απαγορεύθηκε στους εκδορείς να σφάζουν μέσα στα καταστήματά τους και να αποφεύγουν να καταβάλλουν τον αντίστοιχο φόρο στα δημοτικά σφαγεία αλλά, επίσης, απαγορεύθηκε και στους ποιμένες να βόσκουν τα ζώα τους εντός της περιοχής της πόλης των Αθηνών.

Εικ. 8: Fred Boissonnas:
Βοσκός με το κοπάδι του με
φόντο την Ακρόπολη, 1903
(Συλλογή Χάρη Γιακουμή /
Kallimages, Παρίσι).

Από τη θέση του δημάρχου, ο Ανάργυρος Πετράκης, προασπιζόμενος τα συμφέροντα του δήμου, ήρθε αντιμετώπος με την Αντιβασιλεία. Με αφορμή ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου για την υποδοχή του Όθωνα κατά την επιστροφή του στην Αθήνα, μετά την τέλεση των γάμων του στη Βαυαρία, που περιείχε και μια ευκτική αναφορά στην παραχώρηση Συντάγματος, παύτηκε πρόωρα και άδικα από την Αντιβασιλεία, η οποία διέλυσε και το δημοτικό συμβούλιο στο οποίο προέδρευε ο στρατηγός Ι. Μακρυγιάννης, πρωτοβουλία του οποίου ήταν το ψήφισμα³³.

³³ Με την αχειροποίητη μαστοριά του τεχνίτη, ο στρατηγός λάξευσε με τα απομνημονεύματά του μοναδικό μνημείο έκφρασης του λόγου και μας παραδίδει μια γλαφυρή εικόνα των γεγονότων που έλαβαν χώρα. Βλ. Μακρυγιάννη (1947), τόμ. Β', 86 – 88: ...*Ήμουν πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου. Μαζώνεται ὅλο τὸ Συμβούλιον καὶ φκειάνομεν ἕνα ψήφισμα καὶ λέγαμεν· «Μ' αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν διοικιώμαστε, μετὸ «ἔτζι θέλω» τοῦ κάθε ἐνοῦ· θέλομε νόμους κατὰ τοὺς ἀγῶνες μας καὶ θυσίες μας. Πρὶν βγάλωμεν τὴν ἀναφορὰ ἔξω νὰ μαθευτῆ, κάνω ἕνα τραπέζι καλὸ καὶ παίρνω ὅλους τοὺς σημαντικοὺς ἀγωνιστὰς. Παίρνω τὸν Κουντουργιώτη, τὸν Μπότση καὶ ἄλλους πολιτικοὺς, παίρνω τὸν Κολοκοτρώνη, Νότη, Βαλτηνό, Βάσιο καὶ ἄλλους πολλοὺς στρατιωτικοὺς, παίρνω τὸν Δήμαρχον (σημ.: ενν. τον Ανάργυρο Πετράκη) καὶ ὅλο τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον. Ἡμαστέ 'σ τὸ τραπέζι περὶ τοῦ ἀπὸ ἐξήντα. Ἀφοῦ φάγαμεν καὶ ἀρχίσαμεν νὰ σηκώσουμε τὰ γιομάτα, σηκώθηκα ἐγὼ κ' εἶπα· «Ζήτω τοῦ Βασιλέως μας καὶ τῆς Βασίλισσάς μας καὶ νὰ τοὺς δώσῃ ὁ Θεὸς καὶ βασιλόπαιδα, καὶ νὰ τοὺς φωτίσῃ καὶ μᾶς κυβερνήσουνε με συνταματικοὺς νόμους κατὰ τῆς θυσίας τῆς πατρίδος». Ἐπιαν ὅλοι τὸ γιομάτο. Τὴν ἀγῆ τὸ 'μαθε ὁ Ἀρμασπέρης αὐτό, τοὺς πῆρε ὅλους εἰς τὴν ὄργη τοῦ κ' ἐμένα διὰ παλούκωμα. Τότε τοῦ στείλαμεν καὶ τὸ ψήφισμα, ὅπου φκειάσαμεν τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον· τὸ βάλαμεν καὶ εἰς τὸν τύπον. Τότε γύρεψε νὰ με κάμη ἐξορίαν... Τότε στέλναν ὀληνύχτα πεζούρα καὶ καβαλλάρια καὶ με φύλαγαν. Ἐρχονταν καὶ οἱ ἀγωνισταὶ κρυφίως καὶ με φύλαγαν 'στὸ σπῆτι μου κ' ἔξω εἰς τῆς ἐλιές. Ὅτι ἤθελαν νὰ με πάρουν διὰ νυχτός. Ὅτι ὁ Ἀρμασπέρης δὲν ξέχανε τὴν ἀναφορὰ ὅπου 'γραψα εἰς τὸν Βασιλέα. Τότε διάλυσαν καὶ τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον, ἔπασαν καὶ τὸν Δήμαρχον καὶ ξέκλησαν καὶ τὸ πρωτόκολλον νὰ μὴν φαίνωνται αὐτὲς οἱ πράξεις, οὔτε ἐκείνη διὰ τὴν πολιτοφυλακὴ, οὔτε ἡ ἄλλη διὰ τὸ*

Στη δεύτερη θητεία του Ανάργυρου Πετράκη, από το 1841 ως το 1844, απ' όπου και η περίοδος των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου που εξετάζουμε, έγιναν έργα οδοποιίας, δενδροφυτεύσεις, ιδίως της οδού Πατησίων που ήταν και ο δρόμος των βασιλικών περιπάτων, πραγματοποιήθηκε ενίσχυση της δημοτικής αστυνομίας και της αγροφυλακής, οργανώθηκε η εκρίζωση του θανατηφόρου φυτού φλώμου, τελέστηκε η θεμελίωση του μητροπολιτικού ναού και αποπερατώθηκε η ανέγερση του Δημοτικού Νοσοκομείου.

Εικ. 9: Ο «Πύργος των Αέρηδων» και Αθηναίοι με ενδυμασίες από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Παρά την ειδυλλιακή απόδοση παρατηρείται συνωστισμός γύρω από την κρήνη καθώς η Αθήνα αντιμετώπιζε πρόβλημα ύδρευσης. Ελαιογραφία του Martinus Rørbye, 1839 (Μουσείο Thorvaldsen, Κοπεγχάγη).

σύνταγμα. Βλ. επίσης και Αναστασιάδης (2000), 40 – 43. Ένας από τους πρώτους εισηγητές προς τον ανήλικο ακόμα Όθωνα για παραχώρηση συντάγματος αλλά και αποπομπής των ξένων από τη διοίκηση ήταν ο Σπυρίδων Τρικούπης. Για την επιδίωξη του Σπ. Τρικούπη να καθοριστούν συνταγματικοί κανόνες και το γραμμένο στη γαλλική γλώσσα υπόμνημά του βλ. σε Δραγούμης (1879), τ. Β', 12 κ.εξ. (με αποσπάσματα στην ελληνική γλώσσα) και Λαμπίρη (1977), 116 – 130 (για το γαλλικό πρωτότυπο).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΤΩΝ ΑΣΘΕΝΩΝ

3.1. Ιατρική και περίθαλψη στο νεοσύστατο κράτος. Η συμβολή των Πετράκηδων

Ενα πρώτο και επιτακτικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο εξαθλιωμένος πληθυσμός της πόλης ήταν η περίθαλψη. Παρότι ο Δήμος Αθηναίων δεν διέθετε επαρκή μέσα και οικονομικούς πόρους, υπήρξαν φιλότιμες προσπάθειες προς εκπλήρωση και της νομικής του υποχρέωσης για την περίθαλψη των ατόρων, βάσει νόμου του 1834³⁴. Για την κατανόηση, όμως της σημασίας της ίδρυσης δημοτικού νοσοκομείου από το Δήμο Αθηναίων και της υψηλής στόχευσης του εγχειρήματος, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε, πέρα από τις δεδομένες οικονομικές δυσκολίες, την επικρατούσα κατάσταση στο χώρο της ιατρικής επιστήμης.

Ως τα πρώτα χρόνια συγκρότησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, τις ανάγκες των ασθενών σε φροντίδα υγείας και φαρμακευτική αγωγή εξυπηρετούσαν εμπειρικοί ιατροί, που είχαν διδαχτεί την ιατρική τέχνη *κατά διαδοχήν*, μέσα σε ιατρικές οικογένειες ή από μαθητεία ή μέσω ιατρικών εγκολπίων, χειρογράφων και κωδίκων. Αυτό μπορεί να σήμαινε, ότι χρέη πρακτικού οδοντιάτρου εκτελούσε ο τοπικός σιδεράς, χρέη μαιίας μια έμπειρη γειτόνισσα και χρέη φαρμακοπώλη ένας ταξιδεμένος έμπορος. Ανάμεσα σε αυτούς τους φιλότιμους και αγαθοεργούς ερασιτέχνες θεραπευτές κυκλοφορούσαν και πολλοί τσαρλατάνοι και κομπογιαννίτες ιατροί, μαζώματα της κακοσύνης του βοριά και της ανατολής φορτωμένα με μαντζούνια, ξόρκια, καταδέσμους και αποτροπαϊκά φυλακτά. Οι διπλωματούχοι ιατροί ήταν ελάχιστοι και το 1837 υπολογίζονται σε περίπου 80 άτομα³⁵.

³⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 3 (10 Ιανουαρίου 1834): «Νόμος Περί συστάσεως τῶν Δήμων», άρθρο 11: *Πᾶς δημότης ἔχει δικαίωμα νὰ ἀπαιτῆ παρὰ τοῦ δήμου α' Διαμονὴ καὶ εἰς περίπτωσιν ἐνδείας καὶ ἀποδεδειγμένης ἀνικανότητος τοῦ ἐργάζεσθαι, τὴν ἀπαιτουμένην περίθαλψιν...*

³⁵ Για τους εμπειρικούς γιατρούς και την επισταμένη πραγμάτευση του θέματος για την περίοδο της Επανάστασης του 1821, με διαπιστώσεις που προφανώς δεν σταμάτησαν να ισχύουν τα πρώτα χρόνια

Ο Αντιβασιλέας Γεώργιος Μάουρερ παρατηρεί(Maurer (1835)): *Σε όλη την Ελλάδα ήταν άγνωστη έννοια η κρατική εποπτεία και η επιστημονική επιτήρηση των ιατρών, των χειρουργών, των μαιών και των φαρμακοποιών. Είτε πριν από εξετάσεις, είτε σε ό,τι αφορά διορισμούς, ούτε λόγος δε γινόταν για αυτή. Κάθε πρακτικός ιατρός έπραττε ό,τι εκείνος θεωρούσε σωστό, όπου και όπως ήθελε. Ήταν λοιπόν επείγουσα ανάγκη να παρασχεθεί βοήθεια στον τομέα αυτό*³⁶.

Ο ηγούμενος και εμπειρικός γιατρός Διονύσιος Πετράκης, με αδιάλειπτη και άμισθη παροχή φροντίδας υγείας προς τους ασθενείς, είχε πρωτοστατήσει στο να υπάρξει μια πιο εμπειρισταωμένη παροχή ιατρικής γνώσης στους πρακτικούς γιατρούς. Ο ίδιος ίδρυσε το 1812/1813 στη Μονή Πετράκη το σχολείο Επιστημών και Ιατρικής στο οποίο δίδαξε και ο ιατροφιλόσοφος Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Πίζας. Παραδόξως, αρκετές φορές στη βιβλιογραφία εμφανίζεται ως ιδρυτής του σχολείου ο Ανάργυρος Πετράκης, ο οποίος, όταν αυτό λειτούργησε, δεν ήταν παρά μόλις δέκα εννέα ετών. Ήταν, όμως, ο Ανάργυρος Πετράκης εκείνος που υπέβαλε στον Ι. Καποδίστρια το 1828, ως μέλος της Επιτροπής Υγείας της Αίγινας, αναφορά σχετικά με τους κινδύνους άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος από εμπειρικούς γιατρούς. Ο ίδιος πρότεινε τη σύσταση Συλλόγου Ιατρών για τον έλεγχο των πτυχίων τους και την έκδοση άδειας άσκησης του ιατρικού επαγγέλματος³⁷. Προς το σκοπό αυτό ιδρύθηκε το 1834 ο θεσμός του Ιατροσυνεδρίου που ανέλαβε τη χορήγηση της σχετικής άδειας ασκήσεως επαγγέλματος³⁸. Θα πρέπει να φτάσουμε στη δεκαετία του 1860 έως ότου νέοι επιστήμονες ιατροί αποφοιτήσουν από το νεοσυσταθέν Πανεπιστήμιο και αρχίσουν να εκλείπουν οι εμπειρικοί γιατροί.

του νεοελληνικού κράτους, βλ. Βλαδίμηρος (2014). Πιο σύντομα στο Δαρδαβέσης (2011). Για την εποχή του νεοσύστατου ελληνικού κράτους βλ. Μπαρλαγιάννης (2011), 251 – 264. Ειδικά για τις ολέθριες πρακτικές που ακολουθούσαν οι μητέρες για να θεραπεύσουν ασθένειες των μικρών παιδιών βλ. Κορασίδου (1998).

³⁶ Δικήμας μετάφραση από το έργο του Maurer (1835), 146 – 147: *Eine Aufsicht auf Aerzte, Chirurgen, Hebammen, Apotheker, eine Medicinalpolizei überhaupt war Griechenland durchaus fremd. Vor einer Prüfung, oder von einer Anstellung war ohnedies keine Rede. Jeder practicirte, wann und wo er wollte, jeder that, was ihm gut dünkte. Dringend nothwendig war daher auch in dieser Beziehung Hülfe zu schaffen.* Για την “Medicinalpolizei” και το βαναρικό προσανατολισμό για αυστηρή κρατική επίβλεψη και εποπτεία στο χώρο της υγείας πρβλ. και υποσ. 111. Πρβλ. και τα σχετικά Βασιλικά Διατάγματα *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 7 (8 Φεβρουαρίου 1834): «Περί συστάσεως ιατρών κατά Νομούς και περί τών καθηκόντων αυτών», αρ. 9 (18 Ιανουαρίου 1835): «Περί μισθοδοσίας τών μελών του ιατροσυνεδρίου» και στο ίδιο (6 Μαρτίου 1835): «Περί ιατρών, χειρουργών, όδοντιστών, φαρμακοποιών, κτηνιατρών και μαιευτριών», αρ. 9 (16 Μαρτίου 1838): «Περί συστάσεως σχολής δια τās μαιάς».

³⁷ Για την άποψη ότι ο Αν. Πετράκης ίδρυσε το Σχολείο Επιστημών και Ιατρικής βλ. Μοσχωνάς (1993), 97, Βλαδίμηρος (2014), 90, Σχίζας *etal* (2009). Αντίθετα οι Γκιάλας (1976), Μπαρλαγιάννης (2011), 252, Σουρμελής (²1842), 83 – 84 και Σάθας (1868), 709, συνδέουν την ίδρυση του σχολείου με τον ηγούμενο Διονύσιο Πετράκη. Η πρακτική ιατρική ήταν τόσο διαδεδομένη που εκδίδονταν και σχετικά βιβλία όπως, ενδεικτικά, του ιατροφιλόσοφου Πύρρου (1831).

³⁸ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 24 (12 Απριλίου 1834): «Περί συστάσεως ιατροσυνεδρίου».

Ο Ανάργυρος Πετράκης, παρότι παρεξέκλινε από την οικογενειακή παράδοση σταδιοδρομίας ως κληρικός, δεν αποκόπηκε ολότελα από το έργο της Εκκλησίας. Τούτο διότι η φιλανθρωπία, υπό την οπτική της Ορθοδοξίας, ήταν κυρίαρχη ιδιότητα του Θεού που φρόντιζε τον κόσμο, τους αναξιοπαθούντες και τους δυστυχημένους. Κατά την ορθόδοξη παράδοση ο Χριστός, ως τέλεια φιλάνθρωπος και ελεήμων, αποτέλεσε κεντρικό θέμα σε κηρύγματα, συγγράμματα και τη θρησκευτική εικονογραφία (π.χ. εικονογραφία του «καλού ποιμένου», του «ελεήμονος», του «ευεργέτου» κτλ). Η θεία φιλανθρωπία αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση για κάθε πιστό. Η πατερική διδασκαλία, ερμηνεύοντας την ευαγγελική προτροπή να προσφέρονται στους έχοντες ανάγκη είτε χρήματα ή κάποια άλλη υπηρεσία, ειδική γνώση ή εξυπηρέτηση, επεξέτεινε το νόημα της ιδιωτικής φιλανθρωπίας και της κοινωνικής προσφοράς όχι μόνο δια της άμεσης ελεημοσύνης αλλά και μέσω των υπηρεσιών που μπορούσαν να ανακουφίσουν τους δυστυχείς, όπως της ιατρικής επιστήμης. Η Εκκλησία του Θεού θεωρείτο πρωτίστως ιατρείο για τη θεραπεία των ψυχών και ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός απεικονίζεται στην εικονογραφία του μεσαιωνικού ελληνισμού να προσφέρει βοήθεια στους ασθενείς στο νοσοκομείο του Μεγάλου Βασιλείου³⁹. Ως εκ τούτου, με υψηλή πιθανολόγηση, η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος υπήρξε για τον Ανάργυρο Πετράκη η συνέχιση της οικογενειακής εκκλησιαστικής παράδοσης από άλλο μετερίζι, όπως οι ηγούμενοι της οικογένειάς του ασκούσαν εμπειρικά την ιατρική τέχνη προς ανακούφιση των πασχόντων.

3.2. Η ίδρυση του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών

Μετά από όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω, δεν αποτελεί έκπληξη ότι ένα από τα έργα άμεσης προτεραιότητας που ανήγγειλε ήδη κατά την πρώτη θητεία του ο Ανάργυρος Πετράκης, ως γνώστης των παραπάνω προβλημάτων και με την πόλη να αυξάνει διαρκώς σε πληθυσμό, ήταν η ανέγερση Δημοτικού Νοσοκομείου επί της οδού Ακαδημίας 50⁴⁰. Υπήρξε γνωστό και ως Πολιτικό Νοσοκομείο σε αντιδιαστολή με το Στρατιωτικό που βρισκόταν στην

³⁹ Κωνσταντέλος(1994), 53 – 68.

⁴⁰ Για το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών και την ιστορία του βλ. Αργυριάδης (1838), Γκρίνης (1984), Σταυρόπουλος (1985) και (1989), (ειδ. σ. 204), Γέροντας (1999), 155 – 163, Φουντουλάκη (1999), 165 – 173, Μέλιος - Μπαφούνη (2002), Μπίρης (1995), 74 και Πανουτσοπούλου (1984), 108. Το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών κάλυπτε αποκλειστικά τις δαπάνες του από το δήμο, όπως μαρτυρεί και ο Παπαδόπουλος Βρετός (1860), 68, *Τὸ δημοτικὸν Νοσοκομεῖον συντηρεῖται δαπάνῃ τοῦ δήμου· οἱ πόροι τοῦ αὐξάνουσι καθ' ἑκάστην· πτέρυξ νέα προσετέθη πρὸ μικροῦ. Περιέχει δὲ σήμερον ἑκατὸν εἴκοσι κλῖνας.*

περιοχή Μακρυγιάννη⁴¹. Τότε ξεκίνησε η δημιουργία του Δημοτικού Νοσοκομείου «ΕΛΠΙΣ», το 1836, όταν έγινε δυνατή η ίδρυσή του χάρη στην υποστήριξη του Δήμου Αθηναίων, τη συνδρομή του βασιλιά Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας, πατέρα του Όθωνα, και του εγκατεστημένου στη Βιέννη βαρόνου Κ. Μπέλλιου, ενώ υπήρξαν και οικονομικές προσφορές διαφόρων άλλων ευεργετών και πλουσίων Ελλήνων της διασποράς (Αλ. Μαυροκορδάτος, Ραλλού Μουρούζη, Δούκισσα της Πλακεντίας και Ι. Κοντογιαννάκης)⁴². Η ανέγερση του νοσοκομείου διήρκεσε έξι (6) χρόνια. Ευθύς εξαρχής είχε χαρακτήρα φιλανθρωπικό και η διοίκηση και χρηματοδότησή του αναλήφθηκε εξ ολοκλήρου από το Δήμο Αθηναίων. Εν τω μεταξύ, η δημοτική αρχή μίσθωνε κατάλληλα οικήματα για τη στέγαση και την ταυτόχρονη περίθαλψη περίπου 30 ως 40 ασθενών.

Εικ. 10: Το παλιό Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών στην οδό Ακαδημίας 50. Στο κτήριο σήμερα στεγάζεται το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.

3.3. Οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου για το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών

⁴¹ Για το Στρατιωτικό Νοσοκομείο (κτήριο Βάιλερ) στην οδό Μακρυγιάννη 2 - 4, που σήμερα στεγάζονται αρχαιολογικές υπηρεσίες, βλ. Κωνσταντίνου (2009), 211 κ.εξ., Φιλίππιδης (1984) και Μπίρης (1995), 73.

⁴² Μέλιος - Μπαφούνη (2002), 25. Για τους ευεργέτες της πόλης των Αθηνών γενικότερα βλ. Παγκόσμιος Πολιτισμός. Η Αθήνα των ευεργετών (1997). Για την άποψη ότι οι εθνικοί ευεργέτες και η άρχουσα τάξη από την οποία προέρχονταν τα ηγετικά στελέχη της φιλανθρωπίας συνδύαζαν το χριστιανικό και πατριωτικό καθήκον με το κοινωνικό και πολιτικό συμφέρον με απώτερο σκοπό την «εξίλιωση» και τη νομιμοποίηση της ισχύς τους έναντι της επικίνδυνης μάζας των πληβείων βλ. Τσακούρης (1995), 66 κ.εξ.

Από τα εξεταζόμενα Πρακτικά προκύπτει ότι το θέμα της φροντίδας υγείας αλλά και της στελέχωσης του νοσοκομείου με επαγγελματίες γιατρούς απασχόλησε το Δημοτικό Συμβούλιο επανειλημμένως.

Τον Σεπτέμβριο του 1841, στην 8η Συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου, αποφασίστηκε ο ορισμός δύο δημοϊατρών⁴³. Ένα μήνα αργότερα, στη 12η Συνεδρίασή του, το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε πίστωση κατασκευής επίπλων και λοιπών ειδών του Δημοτικού Νοσοκομείου αλλά δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εξεύρεση των απαραίτητων φαρμάκων⁴⁴. Ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου πρότεινε – αντί συνδρομής – η Βασιλική Κυβέρνηση να χορηγεί κάθε μήνα δωρεάν στο Δημοτικό Νοσοκομείο και σε ενδεείς δημότες τα φάρμακα από το Βασιλικό Φαρμακοπωλείο. Οι δημοϊατροί θα επισκέπτονταν και θα θέραπευαν μεν τους ενδεείς δημότες, αλλά δεν υπήρχε η δυνατότητα από το δήμο να αγοράζει τα φάρμακα.

Στα μέσα Νοεμβρίου του 1841 το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε παμψηφεί επιπλέον πίστωση ποσού 2.583,28 δραχμών για το Δημοτικό Νοσοκομείο⁴⁵. Το προβλεπόμενο κονδύλι του προϋπολογισμού του τρέχοντος έτους είχε ήδη εξαντληθεί εξαιτίας του γεγονότος ότι νοσηλεύτηκαν πολλοί άρρωστοι *ώς ούδέποτε άλλοτε*. Η επιπλέον πίστωση κρίθηκε απαραίτητη για την κάλυψη των αναγκών του νοσοκομείου ως το τέλος του χρόνου καθώς το Δημοτικό Νοσοκομείο κάλυπτε διαρκώς μεγαλύτερες ανάγκες του πληθυσμού της πόλης που παρουσίαζε αυξητικές τάσεις κατ' έτος.

Το ζήτημα της λειτουργίας των ιατρείων απασχόλησε ξανά το Δημοτικό Συμβούλιο στις αρχές του επόμενου έτους. Όπως προκύπτει από τα εξεταζόμενα Πρακτικά, στην 26η Συνεδρίασή του, στις αρχές του 1842, συζητήθηκε ο προϋπολογισμός του Δημοτικού Νοσοκομείου και ο μισθός των γιατρών⁴⁶. Κατά τη συζήτηση του θέματος, ο δημοτικός σύμβουλος Ν. Δρόσος υποστήριξε ότι δύο ιατροί είναι πολλοί, παρότι μόλις λίγους μήνες πρωτύτερα τα δημοτικά κονδύλια είχαν εξανημιστεί λόγω αυξημένης εισαγωγής ασθενών. Αναφορικά με τη μισθοδοσία τους, ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου πρότεινε ο μηνιαίος μισθός να είναι 200 δρχ. προς έκαστο, ενώ υπήρξαν προτάσεις για χαμηλότερο μισθό⁴⁷. Τελικά πλειοψήφησε η γνώμη του Προέδρου. Σε κάθε περίπτωση, παρά την άποψη

⁴³ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Αθηναίων (στο εξής Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.), τ. 1841 - 1842, 19.

⁴⁴ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 38 - 40.

⁴⁵ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 67 - 68.

⁴⁶ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 102 - 104.

⁴⁷ Για λόγους σύγκρισης αξίζει να αναφερθεί ότι το μέσο ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη το 1840 υπολογίζεται σε 1,91 δρχ. Βλ. σχετικά Σκαλτσά (1983), 65.

του Ν. Δρόσου ότι οι δύο δημοϊατροί ήταν πολλοί, προέκυψε ότι οι ανάγκες φροντίδας υγείας ήταν μεγάλες, καθώς γνωρίζουμε ότι την επόμενη χρονιά ορίστηκε και τρίτος δημοϊατρός⁴⁸.

Εικ. 11: Προοπτικό σχέδιο σε υδατογραφία του υπολοχαγού William von Weiler για το Στρατιωτικό Νοσοκομείο στην περιοχή Μακρυγιάννη (1834).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η φροντίδα υγείας δεν παρεχόταν μόνο στα οικήματα που φιλοξενούσαν τα προσωρινά ιατρεία αλλά και κατ' οίκον. Τον Ιανουάριο του 1842, το Δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε τη μετάβαση ιατρού σε σπίτι για εμβολιασμό ασθενούς συνοδεία αστυνομικού κλητήρα⁴⁹.

Ένα νήμα ιστορίας 175 χρόνων παλιό συνδέει το έργο και τη μέριμνα για μια δημοτική φροντίδα υγείας, που πρώτος εγκαινίασε ο γιατρός και δήμαρχος Αθηναίων Ανάργυρος Πετράκης, με τη σημερινή λειτουργία των έξι δημοτικών ιατρείων του Δήμου Αθηναίων και τους ακατάλυτους δεσμούς με το νοσοκομείο «ΕΛΠΙΣ»⁵⁰.

⁴⁸ Γκρίνης (1984), 27 και Παρασκευόπουλος (2001), 165.

⁴⁹ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 133 – 134. Βλ. και Σκιαδάς (2010), 11.

⁵⁰ Βλ. και στον ιστότοπο <http://www.cityofathens.gr/yegeia-proliptiki-iatriki/dimotika-iatreia> (ημερομηνία πρόσβασης 4-11-2016).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

4.1. Το πρόβλημα της αποκατάστασης των αγωνιστών του Αγώνα

Η ιστορία της κυβέρνησης να απορροφήσει τους περισσότερους αγωνιστές στο στρατό έμελλε να πυροδοτήσει το φαινόμενο της ληστείας κυρίως στις παρυφές του νεοελληνικού κράτους και την ύπαιθρο⁵¹. Από την άλλη, θα πύκνωνε τον πληθυσμό των ενδεών, των άεργων και των ζητιάνων στην Αθήνα. Την έξαρση των δύο αυτών παραμέτρων – ληστεία και ένδεια – θα οξύνει η κακή διαχείριση της διανομής των εθνικών γαιών. Δυστυχώς, μόνο ένας μικρός αριθμός αγωνιστών που διέμεναν στην πρωτεύουσα επωφελήθηκαν του μέτρου, ενώ άλλοι στην επαρχία δεν έπαιρναν κανένα βοήθημα⁵². Ενδεικτική και συνάμα απογοητευτική είναι η περίπτωση της πλούσιας Μαντώ Μαυρογένους που, ενώ διέθεσε την περιουσία της για τον Αγώνα, στο τέλος της ζωής της πέθανε στο νησί της πάμφτωχη και χωρίς καμία κρατική μέριμνα ή ενίσχυση. Παρόμοια η κατάληξη και του Νικηταρά που, αφού πρώτα φυλακίστηκε για δυο χρόνια, κατέληξε τυφλός και πάμφτωχος να ζητιανεύει στους δρόμους του Πειραιά με «άδεια» επαιτείας.

⁵¹ Για το φαινόμενο της ληστείας βλ. Κολιόπουλος (1979α), (1979β), (1980), (1994), About - Βουρνάς (1960), Ρούσσο (1975), τόμ. Β', 201 κ.εξ., 275 – 276 και τόμ. Γ', 34 – 37, Παχή (2012) ενώ χρήσιμες πληροφορίες παρέχει και το βιβλίο της Αρώνη-Τσίχλη (1989).

⁵² Κορασίδου (1995), 41.

*Εικ. 12: Μικρός οδηγεί τυφλό αγωνιστή.
Διονύσιος Τσόκος, 1849 (Εθνική
Πινακοθήκη, - Αθήνα, Μουσείο Αλέξανδρου
Σούτσου - Συλλογή ιδρύματος Ε. Κουτλίδη).
Η ζωγραφική του Δ. Τσόκου «καταγγέλλει»
την ανυπαρξία πρόνοιας για τους αγωνιστές
της Ανεξαρτησίας.*

4.2. «Εθνικές γαίες», «Βασιλική» & «Προικοδοτημένη Φάλαγγα»

Μετά τη διάλυση των άτακτων σωμάτων, σχηματίστηκαν δύο επιτροπές (για τους αξιωματικούς άτακτων και ναυτικού) με καθήκον και αρμοδιότητα να ανταμειφθούν οι πρώην αγωνιστές. Η επί των συντάξεων επιτροπή ανέλαβε να καταρτίσει καταλόγους συντάξεων, προικοδοτήσεων και βοηθημάτων προς απομάχους, χήρες και ορφανά για εκδουλεύσεις κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας Αγώνα και προς τούτο προσκάλεσε τους δικαιούχους να υποβάλουν αίτηση με τα απαραίτητα δικαιολογητικά. Σύμφωνα με το σχετικό Βασιλικό Διάταγμα, *Περιπλέον θέλει επισυνάπτεσθαι πάντοτε εις έκαστην άπαίτησιν και μαρτυρικόν τής Δημοτικής Αρχής ή τοῦ ἱερέως τοῦ τόπου, βεβαιοῦντος ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ ἀναφερομένου κατήντησε δεινή και ἄπορος...*⁵³.

Επίσης, για τη μερική αποκατάσταση των παλαιών αγωνιστών, με Βασιλικό Διάταγμα το Σεπτέμβριο του 1835 ιδρύθηκε η «Βασιλική Φάλαγγα». Εκεί κατετάγησαν παλαιοί οπλαρχηγοί με βαθμό από ανθυπολοχαγό ως συνταγματάρχη και μισθό ανάλογο του βαθμού τους⁵⁴. Αποτελούσε την πιο χαρακτηριστική προσπάθεια κοινωνικής πρόνοιας, τρόπον τινά, υπό την έννοια ότι γινόταν τιμητική, συνταξιοδοτική αποκατάσταση των αγωνιστών της

⁵³ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 9 (2 Οκτωβρίου 1835): Δηλοποιήσεις «Περί συντάξεων, προικοδοτήσεων και βοηθειῶν εις ἀπομάχους, χήρας και ὀρφανά» της επί των Οικονομικῶν Γραμματείας της Επικρατείας.

⁵⁴ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 6 (18 Σεπτεμβρίου 1835): «Περί σχηματισμοῦ Ἑλληνικῆς Φάλαγγος». Το Βασιλικό Διάταγμα δικαιολογεί την ανάγκη της ιδρύσεως του τιμητικού σώματος ως, ...*δείγμα τής Βασιλικῆς Ἡμῶν εὐνοίας και τής εὐγνωμοσύνης τής πατρίδος εις τοὺς γενναίους ἄνδρας.*

επανάστασης, προκειμένου να αντιμετωπισθεί το οξύ κοινωνικό ζήτημα των εξαθλιωμένων και πενομένων στρατιωτικών που δεν είχαν ενταχθεί στον τακτικό στρατό. Η οικονομική καχεξία του κράτους, όμως, υποχρέωσε την κυβέρνηση να περιορίσει τις δαπάνες και το 1838 συστάθηκε η «Προικοδοτημένη Φάλαγγα»⁵⁵. Με τον συγκεκριμένο νόμο καλούνταν οι αξιωματικοί της Φάλαγγας, εφόσον το επιθυμούσαν, να παραιτηθούν του μισθού τους και προς ανταπόδοση να λάβουν γεωργικό κλήρο από τις εθνικές γαίες. Στόχος του μέτρου ήταν η προώθηση του θεσμού της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, η οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των εν δυνάμει επικίνδυνων στρατιωτικών μέσω ενός τιμητικού παροπλισμού αλλά και η απομάκρυνση των φαλαγγιτών που είχαν αρχίσει και αυτοί, απογοητευμένοι από τις κυβερνητικές παλινωδίες, να εκδηλώνουν αντιμοναρχικά αισθήματα⁵⁶.

Η άδικη κατανομή βοηθημάτων από το κράτος αλλά κυρίως το ζήτημα της κακής διαχείρισης που παρατηρήθηκε στη διανομή των εθνικών γαιών, το γεγονός δηλαδή ότι, όπως ανέφεραν βουλευτές της εποχής, μεγάλα ποσά ύψους 1.500, 1.000 και 800 δραχμών δόθηκαν διαμιάς σε ορισμένα πρόσωπα ή σε ακατάλληλα πρόσωπα που δεν είχαν πραγματική ανάγκη επρόκειτο να προσλάβει διαστάσεις σκανδάλου αρκετά χρόνια αργότερα⁵⁷.

4.3. Οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Αθηνών για άπορους στρατιώτες και άλλες επιδοματικές ενισχύσεις

Από τα Πρακτικά των συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας προκύπτει ότι από την αρχή της νέας δημοτικής θητείας, που άρχισε μετά τα μέσα του 1841, υπήρξε φροντίδα για την έστω μερική ανακούφιση των παλαιών αγωνιστών, η οποία απασχόλησε το Δημοτικό Συμβούλιο.

Η επιδοματική πολιτική και η χορήγηση ειδικών βοηθημάτων γινόταν κυρίως από την κεντρική κυβέρνηση και ειδικότερα από το Υπουργείο Εσωτερικών. Καθώς, όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, στη συνείδηση των Ελλήνων αναγνωρισμένη μορφή πολιτειακής αρχής ήταν οι κοινότητες, ήταν αναμενόμενο οι νεοσύστατοι δήμοι να εμπλακούν στη διαδικασία, τουλάχιστον μερικώς.

⁵⁵ *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 1 (1 Ιανουαρίου 1838): «Περί παραχωρήσεως εθνικών γαιών εις τούς φαλαγγίτας».

⁵⁶ Για τη Βασιλική και την Προικοδοτημένη Φάλαγγα βλ. Μαλέσης (2004), 193 – 215, (2002), (1996), 191 κ.εξ., Petropoulos (1986), 277, Ρούσσοι (1975), τόμ. Γ', 17 – 18· Κολιόπουλος (1979β), 121 – 122.

⁵⁷ Κορασίδου (1995), 51 – 53.

*Εικ. 13: Τακτικό στράτευμα στο Ναύπλιο το 1830 σε άσκηση του «Τυπικού» σε μια προσπάθεια να μιμηθεί τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα οργάνωσης.
(Από το Λεύκωμα του Γάλλου μηχανικού και αξιωματικού Eugene Peytier).*

Σε ό,τι αφορά το Δήμο Αθηναίων, το ζήτημα απασχόλησε πέντε συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά των ετών 1841 – 1842 που εξετάζουμε.

Πιο συγκεκριμένα, στη 14η Συνεδρίαση του Σώματος, τον Οκτώβριο του 1841, το Δημοτικό Συμβούλιο εξέτασε την περίπτωση δύο πολιτών οι οποίοι υπέβαλαν αίτημα χορήγησης πιστοποιητικών πενίας για να τα χρησιμοποιήσουν προκειμένου να λάβουν οικονομική ενίσχυση, ήτοι «προικοδοτήματα»⁵⁸. Προφανώς το αίτημά τους έγινε δεκτό διότι οι ίδιοι, δύο μήνες αργότερα, υπέβαλαν εκ νέου αίτηση που εξέτασε το Σώμα κατά την 43η Συνεδρίαση τον Ιανουάριο του 1842, ώστε να τους χορηγηθεί σε ξεχωριστή Πράξη Δημοτικού Συμβουλίου το αποδεικτικό της ένδειάς τους. Τούτο διότι το πιστοποιητικό που τους είχε προηγουμένως δοθεί δεν ήταν αποδεκτό από τις κεντρικές υπηρεσίες⁵⁹. Φαίνεται ότι έλλειψη επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων κεντρικών και αποκεντρωμένων υπηρεσιών χαρακτηρίζει το νεοελληνικό κράτος από τη σύστασή του.

Κατά την 18η Συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου, το Νοέμβριο του 1841, αποφασίστηκε η χορήγηση βοηθήματος για μερική αποκατάσταση παλαιών αγωνιστών. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, το Δημοτικό Συμβούλιο της Αθήνας αποφάσισε να χορηγηθεί σε δύο άπορους (αναφέρονται τα ονόματά τους αλλά είναι δυσανάγνωστα), *οΐτινες συνεισέφερον εις την Έλληνικην Έπανάστασιν*, το ποσό των 15 δρχ. προς έκαστο, για τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο του έτους 1841, ποσό που ισοδυναμούσε σχεδόν με οκτώ μεροκάματα ενός ανειδίκευτου εργάτη. Ενδεχομένως η απόφαση αυτή να σχετίζεται με τη

⁵⁸ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 47.

⁵⁹ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 149 – 150.

φειδωλή κρατική διανομή βοηθημάτων και την αντικυβερνητική κινητοποίηση των απόρων που προηγήθηκε λίγους μήνες πριν, την περίοδο του Πάσχα του ίδιου έτους. Πιο συγκεκριμένα, από την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, είχε υιοθετηθεί άτυπα από την κυβέρνηση η πρακτική να διανέμονται βοηθήματα στους απόρους δύο φορές το χρόνο, κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα. Τη διανομή είχε αναλάβει μια *ad hoc* επιτροπή του Υπουργείου Εσωτερικών. Το Πάσχα του 1841, όμως, ο μισός πληθυσμός των απόρων στην πρωτεύουσα, που εκείνη την περίοδο υπολογίζεται σε περίπου εξακόσιες ψυχές, δεν κατάφερε να λάβει το σχετικό κρατικό βοήθημα ένδειας και όσοι στάθηκαν τυχεροί δεν έλαβαν περισσότερες από 5,5 δρχ, ποσό που αντιστοιχούσε σε κάτι λιγότερο από τρία μεροκάματα ανειδίκευτου εργάτη. Οι άποροι περικύκλωσαν το Διοικητήριο και προέβησαν σε κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας προς τη Γραμματεία Εσωτερικών αναγκάζοντας τον Όθωνα να εγκρίνει συμπληρωματική πίστωση⁶⁰. Η εξεταζόμενη απόφαση της δημοτικής αρχής ίσως δεν είναι άσχετη με την αυξανόμενη διαμαρτυρία και δυσαρέσκεια των φτωχών μαζών και την προσπάθεια να κατευναστούν οι πρώην αγωνιστές, ως τα πλέον μαχητικά στοιχεία τους.

Σε κάθε περίπτωση, οι «προικοδοτήσεις» των συμμετεχόντων στον Αγώνα με οποιαδήποτε ιδιότητα ήταν για την εποχή ένα πολύ σοβαρό και διαρκές ζήτημα. Για το λόγο αυτό το Δημοτικό Συμβούλιο, στις αρχές του 1842, στην 30η Συνεδρίασή του εξουσιοδότησε το δήμαρχο Ανάργυρο Πετράκη να αναζητήσει στα ληξιαρχικά βιβλία τους εγγεγραμμένους δημότες, ούτως ώστε να οριστικοποιηθούν οι προικοδοτικοί κατάλογοι για την καταβολή των οικονομικών ενισχύσεων. Εν προκειμένω, η εξουσιοδότηση από το Δημοτικό Συμβούλιο υπήρξε εν πολλοίς περιττή καθώς με το Βασιλικό Διάταγμα της 20ης Οκτωβρίου του 1836 «Περί ληξιαρχικῶν βιβλίων», ο εκάστοτε δήμαρχος ορίστηκε από 1ης Ιανουαρίου 1837 *ex officio* υπεύθυνος τήρησης των ληξιαρχικών βιβλίων και κάθε αρχή του χρόνου συνέτασσε συγκεντρωτικό κατάλογο όλων των εγγραφών γεννήσεων, γάμων και θανάτων και τον επέστρεψε στον διοικητή της οικείας περιφέρειας⁶¹.

Περαιτέρω, μέσω της παροχής ενός μικρού βοηθήματος στους φτωχούς της πόλης, ο Δήμος Αθηναίων προσπαθούσε – και εν μέρει πέτυχε – μια μικρή μείωση του αριθμού του

⁶⁰ *Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 68. Βλ. και Κορασίδου (1995), 41 – 44, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁶¹ *Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 113. Το σχετικό Βασιλικό Διάταγμα στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 59 (28 Οκτωβρίου 1836): «Περί ληξιαρχικῶν Βιβλίων». Ειδικά για τη λειτουργία του Ληξιαρχείου Αθηνών βλ. και Σκιαδάς (2005).

αριθμού των απόρων. Τουλάχιστον αυτό είχε υποστηρίξει σε παλαιότερη έκθεσή του προς τον Όθωνα τον Ιανουάριο του 1837 το Υπουργείο Εσωτερικών⁶².

Στην 36η Συνεδρίασή του, τον Ιανουάριο του 1836, ανεγνώσθησαν στο Δημοτικό Συμβούλιο τα αιτήματα δύο δημοτών και αξιωματικών της Βασιλικής Φάλαγγος για χορήγηση πιστοποιητικών ένδειας προς *άπογραφήν τῆς προικοδοτήσεως τῶν βαθμῶν των*. Τελικά, το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε κατά πλειοψηφία να τους χορηγήσει το αποδεικτικό καθώς ήταν σε γνώση της αληθινής ένδειας των φαλαγγιτών. Κάποιοι δημοτικοί σύμβουλοι ζήτησαν την αναβολή της λήψης απόφασης προκειμένου να μελετήσουν ενδελεχώς τις διατάξεις του σχετικού Βασιλικού Διατάγματος ώστε η απόφαση να είναι σύμφωνη με τους όρους που προέβλεπε ο σχετικός νόμος⁶³.

Εικ. 14: Τυφλός τραυματίας. Βρυζάκης Θεόδωρος, λάδι σε μουσαμά, 1850 (Εθνική Πινακοθήκη, - Αθήνα, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου – Δωρεά Πανεπιστημίου).

Στο πλαίσιο της οικονομικής ενίσχυσης των ενδεών, το Νοέμβριο του 1841, στη 18η Συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου, αποφασίστηκε η χορήγηση μηνιαίας σύνταξης ύψους 20 δρχ. σε χήρα δημότισσα, ως βοήθημα, για την ανατροφή και εκπαίδευση της ψυχοκόρης της⁶⁴. Αντίθετα, δύο μήνες αργότερα, στην 39η Συνεδρίαση τον Ιανουάριο του 1842, λόγω

⁶² Κορασίδου (1995), 35.

⁶³ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 131.

⁶⁴ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 68.

επικαλούμενης «ἀπορίας» του δημοτικού ταμείου, απορρίφθηκε αίτημα δημότη περί χορήγησης βοηθήματος για να παντρέψει την προγονή του⁶⁵. Δεν είναι σαφές αν οι δύο αποφάσεις ελήφθησαν κατά διακριτική ευχέρεια στη βάση μιας διαφορετικής προσέγγισης λόγω προτεραιότητας στην προστασία και τη μέριμνα υπέρ των χηρών γυναικών, ως πιο ευάλωτης κοινωνικής ομάδας.

Παρότι οι πληροφορίες των τεκμηρίων που εξετάζονται είναι αποσπασματικές και οι αποφάσεις στήριξης των απόρων είχαν έναν χαρακτήρα ευκαιριακό, ενδέχεται η προσπάθεια του Δήμου Αθηναίων, σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη της πρωτεύουσας και άλλους παράγοντες (π.χ. ο έλεγχος των διαβατηρίων και η αποπομπή απόρων), να περιόρισαν το φαινόμενο της επαιτείας, αν μπορούμε να πιστέψουμε τα καταγραφόμενα για την Αθήνα των ετών 1857 – 1858 από τον Αντονέν Προυστ. Αναφέρει (Proust (1862)): *Είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι στους δρόμους των Αθηνών, δεν υπήρχαν πολλοί ζητιάνοι διότι η οικογένεια αναλαμβάνει να βοηθήσει τα φτωχά της μέλη και οι λίγοι που υπάρχουν ζητούν ελεημοσύνη χαμηλόφωνα*⁶⁶. Αντίθετα, ο λογοτέχνης και δημοσιογράφος Σπυρίδων Παγανέλης δε συμμεριζόταν αυτή την εικόνα. Σε άρθρο του στην εφημερίδα Εστία το 1885 ανέφερε ότι το 1864, έτος σύστασης διά βασιλικού διατάγματος της Φιλελεύθερης Εταιρείας, η επαιτεία λυμαινόταν την πρωτεύουσα και πως «Πάρθοι», «Μήδοι» και «Ελαμίτες» (=Πέρσες) των επαρχιών και της ανατολής, φέροντες βακτηρία στους ώμους, «*κλαυθμηρίζοντες έρρίνωσ*» και επικαλούμενοι τους αγίους, πολιορκούσαν τους διαβάτες για ελεημοσύνη⁶⁷. Σε κάθε περίπτωση, ανεξάρτητα από το ποιος μάρτυρας καταγράφει πιστότερα την πραγματικότητα, είναι ενδεικτική της στάσης της κυρίαρχης αθηναϊκής ελίτ η αναφορά στους επαίτες ως προερχόμενους από την Ανατολή (εν αντιθέσει με την πολιτισμένη Δύση) και ως στοχεύοντες στο θρησκευτικό συναίσθημα των υπολοίπων συμπατριωτών τους με τρόπο ανάξιο και ποταπό.

⁶⁵ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 139.

⁶⁶ Δικήμαςνεοελληνικήαπόδοσηαπότοέργοτου Proust (1862), 63: *C'est une fait digne de remarque qu'on n'est jamais assourdi dans le rues par le plaintes des mendiants. Ils sont peu nombreux, car la famille vient en aide à ceux de se membres qui sont pauvres, et le peu qu'il y en a demande sans bruit.*

⁶⁷ Παγανέλης (1885), 73 – 74.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΩΝ ΕΚΘΕΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

5.1. Το πρόβλημα της έκθεσης βρεφών και οι βαρύτερες νομοθετικές κυρώσεις

Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι και η μέριμνα του Δήμου Αθηναίων για την προστασία των έκθετων παιδιών. Από τα πρώτα χρόνια της συγκρότησης του ελληνικού κράτους λήφθηκε μέριμνα για τα ορφανά και τα έκθετα βρέφη της πρωτεύουσας. Η φτώχεια και ο αναλφαβητισμός της λαϊκής τάξης, η έλλειψη κρατικών δομών κοινωνικής προστασίας και η απουσία ελπίδας και διεξόδου οδήγησε, εκτός των άλλων, στην απανθρώπιση του ανθρώπου και συγκεκριμένα στο φαινόμενο της εγκατάλειψης βρεφών και της βρεφοκτονίας⁶⁸ παρά τις αυστηρές ποινές του νόμου. Ο Ποινικός Κώδικας προέβλεπε ποινές που άρχιζαν από έξι μήνες ως είκοσι χρόνια. Ειδικότερα, κατά τα άρθρα 294 – 297 του Ποινικού Κώδικα, η παιδοκτονία τιμωρείται ως και με 20 χρόνια φυλάκισης αν εγκαταλείφθηκε το νεογνό, το οποίο ορίζεται ως το βρέφος που δεν έχει συμπληρώσει τις πρώτες 24 ώρες ζωής, ενώ κατά το άρθρο 306 για την έκθεση τέκνου επιβάλλεται φυλάκιση από 1 ως 20 έτη, αναλόγως με τις συνθήκες τέλεσης και την κατάληξη του τέκνου⁶⁹.

5.2. Η μεταβίβαση της αρμοδιότητας στους δήμους, η εξεύρεση «νοθοτροφών» και το Ορφανοτροφείο Εκθέτων Βρεφών. Η περίοδος των ατελέσφορων προσπαθειών

Προ της σύστασης των δήμων, η ευθύνη για τα έκθετα βρέφη βάρυνε το κράτος. Με τη συγκρότηση των δήμων ο νομοθέτης μεταβίβασε την αρμοδιότητα της ευθύνης για τη διατροφή και την περίθαλψή τους στους δήμους που βρίσκονταν τα έκθετα παιδιά, καθώς αυτά

⁶⁸ Για μια γρήγορη ανασκόπηση του προβλήματος της έκθεσης βρεφών στην Ελλάδα διαχρονικά βλ. Αθανασοπούλου – Δρακοπούλου (2010).

⁶⁹ Ράλλης (1856), τόμ. Β', 277 – 278 και 286.

θεωρήθηκαν δημότες του⁷⁰. Από το 1836 ο Δήμος Αθηναίων ανέθετε σε φτωχές γυναίκες έναντι αμοιβής, τις λεγόμενες «νοθοτροφούς», τη φροντίδα και ανατροφή των εγκαταλειμμένων παιδιών της πρωτεύουσας. Λίγο αργότερα μαθαίνουμε από τον απολογισμό του δεύτερου δημάρχου της Αθήνας Δημήτρη Καλλιφρονά (1837 - 1841) ότι ...*συνεστήθη Ὀρφανοτροφεῖον Ἐκθέτων Βρεφῶν ἐνοικιασθέντος μικροῦ οἰκήματος καὶ εἰσαχθέντος εἰς αὐτό τοῦ πρώτου βρέφους τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1838*⁷¹. Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1860 επιστρατεύονταν ακόμα και περιπολούντες αστυνομικοί κλητήρες για την εξεύρεση καλών θηλαστριών. Αυτή την κατάσταση που επικρατούσε στην Αθήνα με τα έκθετα βρέφη, πριν την ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών, περιγράφει κατά το έτος 1856 ο Αλέξανδρος Ραγκαβής (Ραγκαβής (1894)): *Εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν παρίστατο τότε θλιβερὸν θέαμα ἀθλίων ῥακενδύτων γυναιῶν εἰς τὰς γωνίας κατακειμένων καὶ τεινουσῶν τὰς χεῖρας εἰς τοὺς διαβάτας, ἐνῶ εἰς τὰ γόνατα καὶ τὰ ἐξηντλημένα των στήθη ἔφερον βρέφη εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν μαρασμοῦ, ἢ ἔλκεσι βρίθοντα, καὶ ἡμιθανῆ. Ταῦτα ἦσαν τὰ ἔκθετα, ἃ συνέλεγεν ἡ ἀστυνομία καὶ παρέδιδεν ἀντὶ μηδαμινῆς ἀμοιβῆς εἰς τὰς ἐπαίτιδας ἐκεῖνας, ἵνα, ἀφ' οὗ ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐβασανίζοντο παρ' αὐταῖς, ἀποθάνουσι. Τὸ ἀποτρόπαιον θέαμα τοῦτο μὲ κατελύπει βαθέως, καὶ τὸ ἐθεώρουν ὡς κατασχύνον τὴν Ἑλλάδα, προσβάλλον τὰς στοιχειωδεστέρας ἀρχὰς τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ διαφθεῖρον τὸ αἶσθημα τοῦ λαοῦ...*⁷². Ο παραστατικός λόγος του Ραγκαβή είναι δηλωτικός του κοινωνικού αποτροπιασμού και της απέχθειας προς το θέαμα που προκαλούσε αυτή η πρακτική στα υψηλά κοινωνικά στρώματα. Παρότι ο Αλέξανδρος Ραγκαβής συνέβαλε στην υιοθέτηση μέτρων για την αντιμετώπιση του φαινομένου είναι εμφανές ότι άσκηση της κοινωνικής πολιτικής συνδέεται άρρηκτα με την θεωρία του λόγου καθώς η εκφορά του αντανακλά τη εξουσιαστική επιρροή και τη δύναμή του. Έτσι η κοινωνική ομάδα εμφανίζεται πρόδηλα ως μειονεκτική και ο λόγος του μπορεί και δημιουργεί «αρνητικές» κοινωνικές ταυτότητες που περιορίζουν τα κοινωνικά δικαιώματα των προνοιακών υποκειμένων.

Πολύ σύντομα, όμως, αυτός ο τρόπος περίθαλψης των εγκαταλειμμένων παιδιών αποδείχθηκε ολέθριος για την επιβίωσή τους. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, τα παιδιά αυτά χάνονταν τις πρώτες ώρες έκθεσής τους ή πριν ακόμη συμπληρώσουν τον πρώτο χρόνο της ζωής τους.

⁷⁰ Βλ. το άρθρο 9 του Βασιλικού Διατάγματος «Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν Δήμων», *Εφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 3 (10 Ἰανουαρίου 1834) καὶ τὴν ἀναφορὰ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικράτειας περὶ τῶν ἐξόδων τῶν ἐτῶν 1833 – 1835 στὴν *Εφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 92 (20 Δεκεμβρίου 1836). Βλ. ἐπίσης Ἀργυρόπουλος (1843), τόμ. Β', 127.

⁷¹ Ἀθανασοπούλου – Δρακοπούλου (2010), 55. Βλ. καὶ *Παγκόσμιος Πολιτισμός. Ἡ Αθήνα τῶν εὐεργετῶν* (1997), 116.

⁷² Ραγκαβής (1894), 396.

Με ύφος πολύ διαφορετικό από το Ραγκαβή και λόγο επιστημονικό παρουσιάζει παρόμοια εικόνα, χωρίς όμως τον ίδιο αποτροπιασμό, και ο καθηγητής παιδιατρικής και μετέπειτα διευθυντής του ιδρύματος Αναστάσιος Ζίννης (Ζίννης (1886)): *Ἡ δημοτικὴ λοιπὸν ἀρχὴ τῶν Ἀθηνῶν τὸ ἀξιοζήλον καὶ χριστιανικώτατον τῶν πεπολιτισμένων ἔθνῶν παράδειγμα μιμουμένη ἐθεώρησεν ἐξ ἀρχῆς ὡς ἓν τῶν κυριωτάτων αὐτῆς μελημάτων τὸ νὰ ἀναλάβῃ ὑπὸ τὴν ἑαυτῆς προστασίαν τὰ ἀπροστάτευτα καὶ πανέρημα ταῦτα πλάσματα· καὶ δὴ ἀναλαμβάνουσα φιλανθρώπως τὰ πρὸ τῶν ναῶν ἢ ἐν ταῖς ἀγυιαιῖς ὑπὸ τῶν ἀσπλάγχχνων μητέρων ἐκτιθέμενα βρέφη, παρέδιδε πρὸς διατροφήν εἰς θηλαστρίας ἐπὶ τούτῳ μισθοδοτουμένας· τὴν δὲ φροντίδα περὶ τῆς υἰγείας αὐτῶν ἀνέθετε τῶν κατὰ καιροὺς δημοτικῶν ἰατρῶν· Ἄλλ' ὅμως τὸν τρόπον τοῦτον τῆς περιθάλψεως τῶν θρεπτῶν τοῦ δήμου μακρὰ πείρα ἀπέδειξε τὰ μάλιστα ἐπιβλαβῆ εἰς τὴν υἰγιάν τῶν δυστήνων τούτων ὄντων, τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἡλικίας ἀποθνησκόντων⁷³.*

Εικ. 15: Ἐκθετο βρέφος περισυλλέγεται ἀπὸ νοσηλεύτρια τοῦ Δημοτικοῦ Βρεφοκομείου (φῶτο Βούλας Παπαϊωάννου – 1898 – 1990).

Ὅσα ἀπὸ τα παιδιά κατόρθωναν νὰ ἐπιζήσουν καὶ νὰ φτάσουν στὴν ἡλικία τῶν πέντε – ἕξι ἐτῶν, περιφέρονταν ρακενδύτα στους δρόμους τῆς Ἀθήνας, ζώντας ἀπὸ τὴν ελεημοσύνη τῶν περαστικῶν⁷⁴. Τὸ καλοκαίρι, σύμφωνα με τὸν Εντμόν Ἀμπού, τα παιδάκια πέθαιναν σαν τις μύγες⁷⁵ καὶ τὸ κλίμα τῆς Ἀθήνας θεωρεῖτο «βρεφοκτόνο»⁷⁶.

5.3. Οἱ Ἀποφάσεις τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἀθηνῶν. Προσπάθεια συνεργασίας κοινωνικῶν φορέων καὶ ἐκπαίδευσης τῶν ὀρφανῶν παιδιῶν

⁷³ Ζίννης (1861), 3 κ.εξ. Για τις «νοθοτροφούς» βλ. καὶ Σκιαδάς (2010), 14 – 15.

⁷⁴ Τσακούρης (1995), 72 – 74. Γενικότερα για τα προβλήματα υγείας τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας, τῆς νοσηρότητας, τῆς θνησιμότητας καὶ τῆς φροντίδας υγείας τῶν μικρῶν παιδιῶν βλ. Καλλιγὰ (1990), Σουτζόγλου-Κοτταρίδη (1991) καὶ Πουλάκου-Ρεμπελάκου *etal* (2011), 78 – 88. Για τὸ σύνολο τῆς νομοθεσίας που ἀφορᾷ τὸ κυοφορούμενο, τὴ γέννηση, τὸ βρέφος, τὸ παιδί καὶ τὴ νεότητα κατὰ τὸ 19ο αἰῶνα βλ. Σοφιανός (1988).

⁷⁵ About. (1855), 194.

⁷⁶ Γούδας (1858), 15 – 16.

Το 1841, πέντε ή έξι χρόνια μετά την έναρξη εφαρμογής του μέτρου της ανάθεσης των εγκαταλελειμμένων παιδιών σε «νοθοτροφούς», τα εν λόγω παιδιά είχαν πλέον φτάσει στο στάδιο της παιδικής ηλικίας. Το μέλλον τους προδιαγραφόταν με βεβαιότητα προς τη ζητιανιά.

Όπως μαρτυρούν τα Πρακτικά του Δήμου Αθηναίων, στη 13η Συνεδρίαση του Σώματος τον Οκτώβριο του 1841, ο δήμαρχος επισήμανε ότι ο δήμος έπρεπε να προνοήσει για τα παιδιά αυτά. Το Δημοτικό Συμβούλιο ανέβαλε το θέμα προκειμένου ο δήμαρχος να έρθει σε συνεννόηση με τον Διευθυντή της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ούτως ώστε κάποια από τα νόθα κορίτσια να γίνουν δεκτά ως υπότροφοι της Εταιρείας, χάριν των 3.000 δραχμών που ο δήμος κατέβαλλε για το ενοίκιο του ιδρύματος⁷⁷. Η πληροφορία για εκπαίδευση των κοριτσιών μέσω υποτροφίας τους από το δήμο είναι ιδιαίτερα σημαντική. Αποδεικνύει ότι το ενδιαφέρον των δήμων για την εκπαίδευση των κοριτσιών, και ιδίως του πρωτοπόρου Δήμου Αθηναίων, προηγήθηκε της πολιτείας κατά αρκετά χρόνια.

Το κράτος εκδήλωσε όψιμα το ενδιαφέρον του, τη δεκαετία του 1850, ιδίως επί υπουργείας Χ. Χριστόπουλου (1856) υπό την ολοένα αυξανόμενη πίεση των δήμων που αιτούνταν από το υπουργείο δημοδιδασκάλισσες για τη στελέχωση των δημοτικών τους σχολείων. Το 1861 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία⁷⁸ αναγνωρίστηκε από το κράτος ως το μόνο σχολείο που εκπαιδούνταν δασκάλες στο οποίο σπούδαζαν κορίτσια με δημοτικές υποτροφίες. Ο Δήμος Αθηναίων, με βάση και τη συγκεκριμένη απόφαση, αναδεικνύεται πρωτοπόρος στο θέμα των υποτροφιών σε κορίτσια και προηγήθηκε του κράτους κατά δύο δεκαετίες⁷⁹. Ο ίδιος ο δήμαρχος ήταν μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Εν τούτοις, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά Των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στη Β' Συνέλευση (17 Μαΐου 1842), ο Πετράκης βρέθηκε σε δύσκολη θέση απολογούμενος για την καθυστέρηση του Δήμου Αθηναίων να καταβάλει τη δαπάνη για το αλληλοδιδασκτικό σχολείο, η οποία εκκρεμούσε. Δέχτηκε τις επικρίσεις των Κ. Λεβίδη, Γ. Γενναδίου, Ν. Βάμβα, Τριανταφύλλη και Ν. Δρόσου. Οι απολογητικές αποκρίσεις του δημάρχου για την οικονομική στενότητα του Δήμου Αθηναίων δεν έγιναν πιστευτές, παρότι ο δήμος

⁷⁷ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 43.

⁷⁸ Για τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία (μετέπειτα Αρσάκεια και Τοσίτσεια σχολεία προς τιμή των ευεργετών της εταιρείας) βλ. *Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Η σύστασις και η πρόοδος αυτής*, (1878), Γαλάτης (1957), Μαμμόπουλος (1970), Μπαμπινιώτης (1997), Ατσαβέ (1997), Πετρόγιαννη (2005), 105 κ.εξ. αλλά και τα γενικότερα έργα των Μαστρογιάννη (1960), 156 και Θωμόπουλου (1977), 79 - 180.

⁷⁹ Για τις δημοτικές υποτροφίες βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου (1986), 109 κ.εξ., Πετρόγιαννη (2005), 186 και Παρασκευόπουλος (2001), 161 - 162.

βρισκόταν σε δεινή οικονομική κατάσταση και το επόμενο έτος πτώχευσε⁸⁰. Την ίδια περίοδο χρονολογείται και η παραχώρηση οικοπέδου από το Δήμο Αθηναίων προς το εν λόγω ίδρυμα για την ανέγερση σχολείου⁸¹.

Στις αρχές του Ιανουαρίου του 1842 πληροφορούμαστε από τα Πρακτικά ότι εγκρίθηκε παμψηφεί η διάθεση ποσού ύψους 5.000 δρχ. *πρός διατροφήν καὶ περιποίησιν τῶν ἐκθέτων παιδῶν*⁸². Σε κάθε περίπτωση, αποδεικνύεται μια πρόωμη προσπάθεια του δήμου να προβεί σε συνεργασίες με άλλους αναδυόμενους φορείς κοινωνικής πρόνοιας και παροχής εκπαίδευσης της εποχής. Οι πρωτοβουλίες και οι ανησυχίες του Δήμου Αθηναίων ήταν πρωτοποριακές για την εποχή αλλά δεν είχαν ωριμάσει ακόμα οι συνθήκες, ούτε μπορούσαν να εξυρευθούν τα απαραίτητα χρήματα.

5.4. Η ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών

Έπρεπε να παρέλθουν ακόμα σχεδόν δύο δεκαετίες μέχρι να αλλάξει η κατάσταση. Το 1854 υπήρξε έτος καμπής για την αντιμετώπιση των ευπαθών ομάδων και των εξαθλιωμένων στρωμάτων της κοινωνίας. Η χολέρα που ενέσκηψε τη χρονιά εκείνη αποδεκάτισε τον εύλωτο πληθυσμό της Αθήνας και αποκαλύφθηκε η πολιτειακή αστοργία. Τότε άρχισε να περιβάλλεται με αυξημένο ενδιαφέρον η παιδική ηλικία και κυρίως η πρώτη παιδική ηλικία⁸³.

Τα εγκαταλειμμένα παιδιά θεωρήθηκαν έκτοτε ένα ζωντανό, φυτουργικό κεφάλαιο, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και να αξιοποιηθεί προς όφελος της κοινωνίας. Ο Δήμος Αθηναίων, σε συνεργασία με άλλους φορείς, πλούσιους ομογενείς της διασποράς και κάποιους αστούς της πρωτεύουσας, έμελλε να εκδηλώσει έμπρακτο ενδιαφέρον για τα εγκαταλειμμένα παιδιά.

Η κινητοποίηση είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών το 1859⁸⁴. Κατά τη διάρκεια των έξι πρώτων χρόνων της λειτουργίας του, το Βρεφοκομείο δέχτηκε 675 εγκαταλειμμένα βρέφη, αλλά ο αριθμός των εγκαταλειμμένων παιδιών πρέπει να

⁸⁰ Βλ. *Πρακτικά Των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* (1842), 27 κ.εξ.

⁸¹ Παρασκευόπουλος (2001), 157 και Καιροφύλας (2010), 184.

⁸² *Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 111.

⁸³ Κορασίδου (1995), 101 κ.εξ., Καιροφύλας (2010), 192 – 199 και Σκιαδάς (2010), 3.

⁸⁴ Για μια κυρίως ιστορική και αρχιτεκτονική προσέγγιση του Δημοτικού Βρεφοκομείου βλ. Μπίρης (1995), 205 – 206 και Σκοπελίτης (1975). Για την εν γένει ιστορία, λειτουργία και προσφορά του ιδρύματος βλ. Σκιαδάς (2010), Κορασίδου (1995), 110 κ.εξ.

ήταν στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερος, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός βρεφών χανόταν προτού φθάσουν στο Βρεφοκομείο, υποκύπτοντας στις σκληρές συνθήκες της έκθεσής τους. Για το λόγο αυτό, αν και με καθυστέρηση ετών, τοποθετήθηκε στον εξωτερικό χώρο του ιδρύματος η περιβόητη «βρεφοδόχος» για την τοποθέτηση των βρεφών από τους γονείς που τα εγκατέλειπαν⁸⁵.

Εικ. 16: Η περιβόητη «βρεφοδόχος», κατασκευή για την απόθεση βρεφών που, λόγω επιφυλάξεων, λειτούργησε το 1883. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή της βρεφοδόχου: «Ο Πατήρ και η Μητέρα εγκατέλειψάν με, ο Κύριος προσελάβετό με» (φώτο Βούλας Παπαϊωάννου – 1898 – 1990).

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι για πολλές αθηναϊκές οικογένειες που επιθυμούσαν να υιοθετήσουν ένα ή περισσότερα παιδιά, το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών αποτέλεσε τον ιδανικό χώρο για την πραγματοποίηση αυτής της επιθυμίας τους⁸⁶.

Παράλληλα λήφθηκε μέριμνα ώστε όσα παιδιά είχαν συμπληρώσει το έβδομο έτος της ηλικίας τους και δεν είχαν ακόμη υιοθετηθεί, τοποθετούνταν τα μεν αγόρια στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα, ίδρυμα το οποίο σε πολλές περιπτώσεις λειτουργούσε μέσω του Δήμου Αθηναίων⁸⁷. Τα δε κορίτσια τοποθετούνταν στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο⁸⁸.

⁸⁵ Ζίνης (1861), 7 – 8, Σκιαδάς (2010), 69 – 70 και Κορασίδου (1995), 115.

⁸⁶ Ζίνης (1861), 20 – 21 και Σκιαδάς (2010), 9 και 78 κ.εξ.

⁸⁷ Όπως προκύπτει από την *Ιδρυτική Πράξη* του Όθωνα (29 Αυγούστου 1853), λήφθηκαν υπόψη οι από 30 Δεκεμβρίου 1852 και 4 Μαΐου του επομένου έτους πράξεις του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Αθηναίων με τους οποίους το Σώμα αποδέχτηκε τη δωρεάν εκ μέρους του δήμου παραχώρηση ...του απαιτούμενου προς

Για την οικονομική λειτουργία του Δημοτικού Βρεφοκομείου σειρά Βασιλικών Διαταγμάτων επέκτειναν στο Δήμο Αθηναίων το δημοτικό δασμό επί των «ωνίων» αποκλειστικά για τη συντήρηση του Δημοτικού Βρεφοκομείου και του Δημοτικού Νοσοκομείου. Ο δασμός ποίκιλλε κατά καιρούς αλλά συνήθως κυμαινόταν από 0,5-1% και προοριζόταν αποκλειστικά για τα δύο ιδρύματα (Δημοτικό Βρεφοκομείο και Δημοτικό Νοσοκομείο). Το δε υπόλοιπο μέρος για τη διάθεσή του κατά την αίρεση του δήμου για την κάλυψη άλλων αναγκών⁸⁹.

Οι καιροί και οι ανάγκες έχουν πλέον αλλάξει, η φροντίδα των έκθετων βρεφών έχει ανατεθεί στο ίδρυμα «Μητέρα» αλλά ο Δήμος Αθηναίων, συνεχίζοντας το διαχρονικό όραμα των πρώτων ιδρυτών και ευεργετών του Δημοτικού Βρεφοκομείου, διαθέτει το μεγαλύτερο δίκτυο Παιδικών Σταθμών στη χώρα μας και τα Βαλκάνια και ένα από τα σημαντικότερα της Ευρώπης, φιλοξενώντας καθημερινά χιλιάδες παιδιά και προσφέροντας ανεκτίμητη βοήθεια στην αθηναϊκή οικογένεια⁹⁰.

σύστασιν τοῦ καταστήματος κατάλληλου γηπέδου. Το Ορφανοτροφείο, σύμφωνα με τους καταστατικούς του όρους, υπαγόταν στην υψηλή εποπτεία του βασιλιά αλλά ήταν *...εἰδικῶς ἀφιερῶμενον εἰς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων.* Βλ. σχετικά *Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκόνστα. Ἰδρυτικὴ Πράξις. Ὅροι καταστατικοί. Διοργανισμός. Ἱστορικόν* (1931), 5 και 9. Για το ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκόνστα βλ. και το βιβλίο του διατελέσαντος Διευθυντή του ιδρύματος Μπαλάνος (1919) και Κορασίδου (1995), 131 κ.εξ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εργασία της Θεοδώρου (1999), 55 – 84, με πολλές αναφορές στο ίδρυμα Χατζηκόνστα και το καταστατικό λειτουργίας του.

⁸⁸ Το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, που ιδρύθηκε το 1855, συνδέεται άμεσα με την εκπαίδευση των κορασίδων και τη γυναικεία εκπαίδευση μέσω της λειτουργίας δημοτικού σχολείου. Πέρα από τις συνήθεις «οικιακές» δουλειές (ραπτική, μαγειρική και πλύση) τα κορίτσια μάθαιναν ακόμα υφαντουργία, ταπητουργία και ψαθοπλεκτική. Οι τρόφιμες ορφανές κοπέλες εισέπρατταν οι ίδιες μέρος από την πώληση των εργόχειρών τους, ενώ πολλές από τις αποφοιτήσασες μαθήτριες ανέλαβαν καθήκοντα παιδαγωγών ή δασκάλων. Ο Παπαδόπουλος Βρετός (1860), 64, αναφέρει για τα κορίτσια ότι, *“...ἡ εἰς αὐτὰ διδομένη ἀνατροφὴν εἶναι ἀνάλογος τῆς τάξεώς των· ἐξελθόντα δὲ τοῦ καταστήματος δύνανται ἢ νὰ εἰσέλθωσιν ὡς ὑπέρτεροι παρὰ τινι ἐντὶμον οἰκογενεῖα ἢ νὰ νυμφευθῶσι νέον τινὰ ἐργάτην, εἰς ὃν θέλουσιν φέρει μικρὰν τινα προῖκαν σχηματισθεῖσαν ἐκ τοῦ ἀντιτίμου τῶν ἐργοχείρων, τὰ ὁποῖα εἰργάσθησαν καθ’ ὅλην τὴν ἐν τῷ καταστήματι διαμονὴν των.* Για το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο βλ. Παπαδόπουλος (1954). Η ευάλωτη θέση των άπορων κοριτσιών και η στροφή στην πορνεία προσέβαλλε το δημόσιο αίσθημα περί ηθικής. Ως αντίδοτο εφαρμόστηκε η θρησκευτική και ηθική παιδαγωγή που θα τις όπλιζε με αντιστάσεις προκειμένου να φέρουν εις πέρας το ρόλο της μητέρας-παιδαγωγού. Κατά τον Καιροφύλα (2010), 124, πολλές από τις πόρνες της Αθήνας ήταν «περιοδεύουσες» γυναίκες από την Αιγύπτο και τη Σμύρνη. Για τη γυναικεία εκπαίδευση στα πρώτα χρόνια του 19ου αι. και ειδικά στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο βλ. Ζιώγου – Καραστεργίου (1986), 117 – 118, 178 και 302, (1984), 479 – 496, Φουρνάρη (1987), 62, Μπακαλάκη – Ελεγκίτου (1987), 52 – 53 και 66 – 67 και Κορασίδου (1995), 131 κ.εξ.

⁸⁹ Πρόκειται στην ουσία για μια κρατική αναδιανεμητική φορολογία υπέρ των δημοτικών ιδρυμάτων, παρότι στην Ελλάδα κυρίαρχα επικράτησε η εθελοντική-προαιρετική χρηματοδότηση των φιλανθρωπικών συστημάτων. Βλ. και τα σχετικά Βασιλικά Διατάγματα «Περί ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὀνίων δημοτικοῦ δασμοῦ κατὰ τὸν δῆμον Ἀθηναίων» στις *Εφημερίδες της Κυβερνήσεως* αρ. 3 (21 Ιανουαρίου 1860), αρ. 1 (10 Ιανουαρίου 1861), αρ. 23 (19 Απριλίου 1867), αρ. 6 (26 Ιανουαρίου 1868), αρ. 9 (3 Φεβρουαρίου 1869), αρ. 5 (23 Φεβρουαρίου 1870), αρ. 40 (24 Νοεμβρίου 1870) και αρ. 31 (9 Σεπτεμβρίου 1874).

⁹⁰ Στον ιστότοπο <https://www.cityofathens.gr/organotiki-domi-dimoy-athinaion/dimotikoi-foreis/dimotiko-brefokomeio-athinon> (ημερομηνία πρόσβασης 18-11-2016).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΕΠΙΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΙΜΗΣ ΜΑΖΑΣ ΤΩΝ ΕΞΑΘΛΙΩΜΕΝΩΝ

6.1. Μια πρωτεύουσα διπλής διαστρωμάτωσης

Μια άλλη διάσταση της πρόνοιας της εποχής και της αντιμετώπισης των απόκληρων, που σε μια πρώτη ματιά ίσως δεν προδιαθέτει για τη συσχέτισή τους, είναι η επιτήρηση και ο έλεγχος της κρίσιμης μάζας των εξαθλιωμένων. Στην Αθήνα των δεκαετιών του 1830 και του 1840, πλάι στους αστούς και εύπορους Έλληνες, τους «ετερόχθονες» και τους Φαναριώτες, που ντύνονταν ευρωπαϊκά, κινούνταν με άμαξες ή έφιπποι με πελεκητό παράστημα, συζητούσαν καθαρευουσιάνικα και γνώριζαν τη γαλλική, παρακολουθούσαν οπερικές παραστάσεις στο θέατρο του Γαϊτάνου Μέλη και ήταν εύμουσοι, καλλίχοροι και ομοτράπεζοι του βασιλικού ζεύγους σε επίσημα δείπνα στις μαρμαρόστρωτες αίθουσες και μόνιμα προσκεκλημένοι στις παλατιανές χοροεσπερίδες⁹¹, πλάι σε όλους αυτούς τους προικοδοτημένους από τη ζωή και την καταγωγή, συνυπήρχαν και φυτοζωούσαν οι τραγικές μορφές των απόρων. Κατάγονταν από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και με τον ερχομό τους στην Αθήνα έκαναν σπίτι τους την οδό Αιόλου, την Ερμού και την Αθηνάς.

⁹¹ About(1855), 74. Ο Proust (1862), 58 κ.εξ. αναφέρεται με δεικτικά σχόλια προς τους ευρωπαίους που επιθυμούσαν την άμεση υιοθέτηση του δυτικού τρόπου ζωής από τους Έλληνες και είχαν αξίωση οι καμαριέρες των ελάχιστων ξενοδοχείων της πόλης να μιλούν γαλλικά αλλά θεωρεί (σ. 60) δυσάρεστο και εξωφρενικό να βλέπει τον ήρωα Κανάρη να φοράει γραβάτα. Για την αμφίθυμη στάση των Ελλήνων σε σχέση με το δυτικό πολιτισμό αλλά και την εισαγόμενη αρχαιολατρεία βλ. Δημαράς (1977), 458 κ.εξ. Βλ. επίσης Abbet-Grasset (1901), 18 – 19, Ρούσσοσ (1975), τόμ. Β', 439 – 441, τόμ. Γ', 43 – 44, Καιροφύλας (2010), 86 – 87, 128 – 135, 148 – 150, 218 – 220 (για την κοσμική ζωή) και 182 – 184, Λαμπίκης (²2000), 33 – 35 και 40 – 41. Για τις πρώτες ποικίλλες παραστάσεις και την όπερα στην οθωνική Αθήνα από τον κερκυραϊκής καταγωγής θεατρικό επιχειρηματία Αθανάσιο Σκοντζόπουλο και τον Ιταλό μασίστα GaetanoMele βλ. Σαμπάνης (2011), 39 κ.εξ. και Καιροφύλας (2010), 150 – 161.

Εικ. 17: «Κολοβωμένος» αγωνιστής της Επανάστασης και «οικοκυραίος». Ακουαρέλα του Adalbert Marc, 1833 – 1835. (Βαυαρικό Στρατιωτικό Μουσείο, Ingolstadt).

Ξελημέριαζαν ολημερίς στα λασπωμένα σοκάκια, τα ερείπια και τα πεζοδρόμια στην αγορά της πόλης. Χωρίς στοιχειώδη υγιεινή, ανεπαρκή περίθαλψη, ενίοτε και στέγη, κατέφευγαν στην ψωμοζητεία προκειμένου να χορτάσουν την πείνα τους. Αυτή η διπλή στρωμάτωση θα χαρακτηρίσει για δεκαετίες τη νέα πρωτεύουσα. Έτσι, η επαιτεία και η περιθωριοποίηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, προϊόν των κοινωνικών μεταβολών που ακολούθησαν την Επανάσταση και ορατή πραγματικότητα στο σύνταγμα της αστικοποίησης των Αθηνών, αναγορεύτηκε σε κοινωνικό και οικονομικό πρόβλημα αλλά και πρόβλημα ασφάλειας.

6.2. Καταστολή & πρόνοια: Ο διφυής χαρακτήρας αντιμετώπισης του προβλήματος

Για την αντιμετώπισή του, η κεντρική εξουσία ακολούθησε μια διπλή στάση. Καταστολή και πρόνοια αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος. Η από κοινού εξέταση του παράξενου και σχεδόν αντιθετικού αυτού ζεύγους είναι κομβικής σημασίας για να κατανοήσουμε τις απόπειρες που έγιναν από πλευράς του κράτους προκειμένου να περιοριστεί ο αριθμός των ζητιάνων κατά τη διάρκεια των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών. Βαυαροί στρατιώτες συχνά συμπλέκονταν ανά την ελληνική επικράτεια με επαναστάτες αγωνιστές του '21, τους οποίους η Αντιβασιλεία είχε απολύσει από το στράτευμα. Πρώην αγωνιστές κατέληγαν στη ζητιανιά. Συχνά, διαμαρτυρόμενοι για την εναντίον τους αδικία, κατέφευγαν στα βουνά ή έβρισκαν προσωρινό άσυλο σε απομακρυσμένα και ορεινά μοναστήρια. Αρκετοί

από αυτούς για να ζήσουν μετατράπηκαν σε ληστές υποκύπτοντας στο ύποπτο γόητρο της παρανομίας⁹².

Προς την καταστολή της επαιτείας προσανατολίζονται οι διατάξεις του Ποινικού Νόμου του 1834, ο οποίος υπήρξε έργο του Βαυαρού νομομαθή Λουδοβίκου Μάουρερ. Αποτελούσε προϊόν τευτονικής αντίληψης που εισήγαγε τη βαυαρική νοοτροπία περί νομιμότητας στην ελληνική κοινωνία. Δάνειο καθώς ήταν, ήταν αμφίβολο αν κατάφερνε να αιμοδοτήσει αναζωογονητικά το καθημαγμένο ελληνικό βασίλειο. Σύμφωνα με τις διατάξεις του 16ου κεφαλαίου, υπό τον τίτλο «*Φυγοπονία, έπαιτεία, άγυρτεία και γοητεία*», τιμωρούνται με κράτηση ως δύο εβδομάδες άτομα που δεν είναι «αποκαταστημένα». Οι «*πλάνητες*» τιμωρούνταν με κράτηση ως «*αγύρτες*». «*Φυγόπονοι*», «*επαίται*», «*αγύρται*» ή «*γόητες*», τιμωρούνταν με κράτηση ως τρεις μήνες⁹³. Η νοσηματοδοσία στη φτώχεια, την απορία και την εξαθλίωση επιλέγεται ως καθαρά αρνητική και είναι φανερό ότι σε μια ρημαγμένη χώρα σηματοδοτήθηκε η απόπειρα ποινικοποίησης ενός τρόπου ζωής και μιας κοινωνικής συμπεριφοράς που βρισκόταν στον αντίποδα του κυρίαρχου ευρωπαϊκού προτύπου αλλά που ήταν για πολλούς σχεδόν αναπόδραστος.

Εντωμεταξύ, ακόμα και μέσα στα όρια της πόλης, η ληστεία αποτελούσε πρόβλημα ήδη από το 1834. Ο Τομά Αμπέ-Γκρασέ (Abbet-Grasset (1901)), μαρτυρεί ότι από το καλοκαίρι του 1834 απειράριθμοι ληστές λυμαίνονταν την ύπαιθρο γη της Αττικής, πως κακοποιοί των Αμπελοκήπων είχαν απαγάγει τον γέροντα Δελένδα και τον οδήγησαν στην Πάρνηθα ενώ στη πόλη νυχτοφύλακας, οπλισμένος με βαρύτατη ράβδο, μετά τη δύση του ηλίου, έκανε δυνατούς κρότους και ειδοποιούσε τους κατοίκους να εισέλθουν στα σπίτια τους και να μην περιπλανώνται άσκοπα⁹⁴.

⁹² Βασική θέση του Κολιόπουλου (1979α) είναι ότι το φαινόμενο της ληστείας τον 19ο αιώνα προέκυψε προεχόντως ως αποτέλεσμα της διάλυσης των ατάκτων στρατιωτικών σωμάτων από την Αντιβασιλεία. Στην ίδια, βασικά, γραμμή βρίσκεται και ο Μαλέσης (1996), 175 – 192. Ο Μάρτος (2005), 337, θεωρεί τη ληστεία ως μηχανισμό αντίδρασης ενάντια στην άρχουσα ελίτ των Αθηνών, η ισχυροποίηση της οποίας συντελέστηκε από την εισοδηματική πίεση και την απομύζηση της υπαίθρου. Για το βαθμό ομοιότητας της ληστείας στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα σε σχέση με την «κοινωνική ληστεία», που υπήρξε παγκόσμιο φαινόμενο σε παραδοσιακές (προκαπιταλιστικές) αγροτικές κοινωνίες και χαρακτηρίζεται ως προπολιτική μορφή κοινωνικής διαμαρτυρίας, βλ. Κολιόπουλος (1980) και Boeschoten (1991).

⁹³ Ράλλης (1856), τόμ. Β', 395 – 396. Στην Ελλάδα δεν θεωρήθηκαν ιδιαίτερα αξιόποινα αδικήματα η επαιτεία και η απορία σε σχέση με άλλα σημεία της ευρωπαϊκής ηπείρου και η βαυαρική νομοθεσία προσαρμόστηκε εν προκειμένω επί το ηπιότερον. Δεδομένων, όμως, των αιτίων της εξαθλίωσης και της φτώχειας, προϊόντων του πολέμου, της εσωτερικής μετανάστευσης και της επαιτείας ακόμα και σπουδαίων αγωνιστών του 1821 και των οικογενειών τους, παρά την αδήριτη ανάγκη να περιοριστεί η εγκληματικότητα, οι προβλεπόμενες από το νόμο ποινές λογίζονται ως αυστηρές.

⁹⁴ Abbet-Grasset (1901), 19.

Εικ. 18: Βαυαροί στρατιώτες συμπλέκονται με επαναστάτες αγωνιστές του '21, τους οποίους η Αντιβασιλεία είχε απολύσει από το στράτευμα. Οι αγωνιστές, διαμαρτυρόμενοι για την έναντι αυτών αδικία, κατέφυγαν στα βουνά. Αρκετοί από αυτούς για να ζήσουν γίνονταν ληστές. Υδατογραφία του Βαυαρού λοχαγού Ludwig Köllnberger, 1835 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).

Η δημοτική αρχή δεν μπορούσε να τους εξασφαλίσει από τους κακοποιούς. Το ανησυχητικό τούτο φαινόμενο λάμβανε σχήμα κρεμάμενης απειλής και για τους ξένους επισκέπτες, τους πρεσβευτές και τους διάφορους αξιωματούχους⁹⁵. Μάλιστα, επί της δημοτικής αρχής του Δημήτριου Καλλιφρονά, το πρόβλημα των ληστών στην ύπαιθρο ήταν τόσο οξύ, που ο δήμαρχος πήρε το 1838 την απόφαση να σχηματίσει απόσπασμα οπλοφόρων και να βγει επικεφαλής ο ίδιος μαζί για να καταδιώξει τις συμμορίες των Μπίμπιση και Τρακάδα⁹⁶.

6.3. Οι αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου και ο ρόλος της Δημοτικής Αστυνομίας

Την επιτήρηση του όχλου και των επαιτών αλλά και την αποστολή της εξυγίανσης της πρωτεύουσας ανέλαβαν από κοινού οι νέοι θεσμοί του Υπουργείου των Εσωτερικών και των

⁹⁵ Abbet-Grasset (1901), 19.

⁹⁶ Παρασκευόπουλος (2001), 112 – 113 και Καιροφύλας (2010), 183. Η εφημερίδα *Αθηνά* έγραψε σε φύλλο της περιόδου ότι ο δήμαρχος Δ. Καλλιφρονάς ξέσπασε επάνω στις όρνιθες και τους αμνούς των αθών χωρικών.

δημοτικών αρχών μέσω της δημοτικής αστυνομίας, ενός θεσμού που δεν επέζησε του τέλους του α΄ μισού του 19ου αιώνα και καταργήθηκε.

Ως την κατάργηση της δημοτικής αστυνομίας και κατά την περίοδο της δεύτερης θητείας του Ανάργυρου Πετράκη, στα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου των ετών 1841 – 1842 καταγράφηκε μια σειρά από ζητήματα που αφορούσαν την ενίσχυσή της. Στόχος της υπήρξε να μπορεί να επιτηρεί την επικίνδυνη μάζα των περιθωριακών στοιχείων και να περιορίζει τις εισροές νέων στην πόλη.

Εικ. 19: Σύλληψη και περιφορά αντιφρονούντα αγωνιστή από δύο Βαβαρούς Χωροφύλακες. Ακουαρέλα του Adalbert Marc, 1833 – 1835. (Βαβαρικό Στρατιωτικό Μουσείο, Ingolstadt).

Ανάμεσα στις πολυάριθμες αρμοδιότητές της, η δημοτική αστυνομία επιφορτίστηκε και με την καταστολή της επαιτείας στους δρόμους της πρωτεύουσας. Με το Βασιλικό Διάταγμα «Περί δημοτικής αστυνομίας» το 1836, ορίστηκαν τα καθήκοντα της νέας υπηρεσίας. Αυτά περιελάμβαναν περιπολίες για την επιτήρηση του «αργού» και «υπόπτου» όχλου, απαγόρευση της διαμονής των ζητιάνων σε δημόσιους χώρους, επαγρύπνηση έναντι στασιαστών, αποπομπή «επαιτών» και «αέργων» από άλλες περιοχές, σημείωση των ζητιάνων, διαχωρισμός των ικανών προς εργασία, απομάκρυνση των «κοινών» γυναικών από τους κεντρικούς δρόμους ακόμα και συγκρότηση φυλακών. Ως καθήκον της καθοριζόταν ακόμη ο εξαναγκασμός σε εργασία όσων ζητιάνων ήταν ικανοί να εργαστούν⁹⁷. Ο διαχωρισμός των φτωχών που είναι

⁹⁷ Ο διορισμός των δημοτικών αστυνομικών, σύμφωνα με τα άρθρα 42 και 91 του νόμου περί συστάσεως των δήμων 1834, εναπόκειται στο βασιλιά μετά από γνωμοδότηση του δημάρχου. Περί της αστυνομικής διοίκησης και της διαίρεσης της δημοτικής αστυνομίας σε δικαστική και διοικητική βλ. και Αργυρόπουλος (1843), τ. Β΄, 77 – 94. Για τις αρμοδιότητές της βλ. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, αρ. 85 (31

ικανοί προς εργασία και η υποχρεωτική απασχόλησή τους σε δημόσια υπηρεσία δεν προβλέφθηκε νομικά για πρώτη φορά τη νεότερη εποχή. Ανάλογες διατάξεις νόμου απαντώνται ήδη στην *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου τον 14ο αιώνα, η οποία βασίστηκε σε παλαιότερη νομοθεσία των βυζαντινών αυτοκρατόρων⁹⁸.

Το Σεπτέμβριο του 1841 συζητήθηκε στο Δημοτικό Συμβούλιο η ενίσχυση της δημοτικής αστυνομίας *διὰ τὴν ἐπαγρυπνοῦν διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν καθαριότητα* αλλά και οι οποίοι *τὸ ἔχουν τὸ χρέος τῆς καταδιώξεως*⁹⁹.

Πιθανολογείται ότι υπήρξαν κάποια θετικά αποτελέσματα ως προς την καταγραφή και τον εντοπισμό των ύποπτων και άλλων περιθωριακών στοιχείων μέσω του ελέγχου των

Δεκεμβρίου 1836). Μεταξύ άλλων προβλέπονται, ενδεικτικά: (άρθρο 32): *Ἐν τῶν σημαντικωτέρων προβλημάτων τῆς ἀστυνομίας εἶναι ἡ διαχείρισις καὶ συντήρησις τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ ἀσφαλείας. Ὅλη ἡ εὐθύνη ὡς πρὸς τοῦτο πίπτει εἰς τοὺς δήμους ἐπὶ τῶν ἀστυνομικῶν τῶν ἀρχῶν, καὶ ἰδίως ἐπὶ τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων, οἵτινες εἶναι ἐπιφορτισμένοι τὴν πρωτίστην διεύθυνσιν αὐτῆς. Ἐπὶ τούτῳ χρεωστοῦν ... τὴν ἐνεργῶσι συχνοὺς περιπόλους ἐναντίον τοῦ ἀργοῦ καὶ ὑπόπτου ὄχλου, ... τὴν ἐπαγρυπνοῦσιν ἰδίως τὴν ἀπορροὴν τῶν κατοίκων...* (άρθρο 36): *Πρὸς διάλυσιν τῶν στασιαστῶν ὅταν ἦναι ἀνάγκη, προσκαλοῦν ἐγγράφως τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν...* (άρθρο 39): *Ἐκτὸς τούτου, εἰς τοὺς δήμους ὅπου ἦναι ἀναγκαῖον πρέπει νὰ συσταίνονται ἰδιαίτεροι ἀστυνομικοὶ φυλακαί,* (άρθρο 45): *Εἰς τὰς πόλεις... ἡ δημοτικὴ ἀστυνομία ἐξακριβώνει τὴν κατάστασιν τῶν κατοίκων κατὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου ἐκάστου ἔτους... Ὅσοι ὄντες ἐν στάσει νὰ ἐργασθῶσιν, δὲν ἔχουν οὔτε μέσα ὑπάρξεως, ... θέλει σημειῶσθαι ἰδιαίτερος. Ὅσοι ἀποποιηθῶν πᾶσαν διακέρυξιν θέλουν ἐγγράφωσθαι... μὲ τὴν σημείωσιν «ἄτομα ὑπόπτα». Ὅσοι ἀποδειχθῶν ὡς δώσαντες ψευδεῖς διακέρυξεις, θέλουν ἐγγράφωσθαι μὲ τὴν σημείωσιν «κακόβουλοι»...* (άρθρο 46): *Ἡ ἐπαίτησις δὲν πρέπει νὰ συγχωρεῖται... Πρέπει νὰ ἀπομακρύνονται οἱ ἀηδεῖς ἀσθενεῖς καὶ ἀνάπηροι... Ἐννοεῖται ἔπαῖται πρέπει νὰ ἀποπέμπονται πάντοτε εἰς τοὺς δήμους τῶν καὶ πρὸς τοῦτο τίθενται ὑπὸ ἰδιαίτερον ἐπαγρύπνησιν καὶ συνοδεία... Ἐπαῖται καὶ ἀργοὶ πρέπει νὰ ἀναγκάζονται εἰς ἐργασίαν, ὅταν ἦναι ἱκανοὶ ἐργασίας ...* (άρθρο 50): *Χρεωστοῦν νὰ... (4) ἐμποδίζουσι κοινὰς γυναικάς νὰ περιφέρονται εἰς τοὺς δημοσίους περιπάτους. Για φυλάκιση ὡς δύο μῆνες ἀπὸ το Πταισματοδικεῖο οἱ καταδικασμένοι, τὴν συγκεκριμένη περίοδο, ἐκτίουσι τὴν ποινὴν ἐν τῶν ἀστυνομικῶν ἢ κοινοτικῶν καταστημάτων. Για τὸ θέμα βλ. καὶ Κωτούλας (1927), 6 – 7. Ο διαχωρισμός των φτωχών σε όσους ήταν ικανοί προς εργασία και στους ανήμπορους ήταν καθοριστικός στη νομοθεσία για την αντιμετώπισή τους. Οι ανήμποροι έπρεπε να ευεργετηθούν από τις προβλέψεις του νόμου με παροχή κοινωνικής προστασίας ενώ οι ικανοί να υποχρεωθούν σε εργασία. Σε περίπτωση που η εργασιακή ένταξη δεν ευοδώνεται με συστάσεις και προτροπές οι «αργοί» εγκλείονται, σύμφωνα με το νόμο, σε καταστήματα εργασίας. Παρά τὰ ταῦτα ἡ νομοθεσία αὐτὴ ἔμεινε κατ' οὐσίαν ἀνεργὴ καὶ οἱ δὲν οἴκοι ἐργασίας υλοποιήθηκαν ποτέ καθὼς, τόσο ἡ πολιτεία ὅσο καὶ οἱ δήμοι, δίσταζαν καὶ δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἀναλάβουν τὴν εὐθύνη ἐνὸς αὐστηροῦ διαχωρισμοῦ τῆς «ἀνάξιας» φτώχειας οὔτε το οικονομικὸ κόστος. Βλ. σχετικὰ Τσακούρης (1995), 83 – 87.*

⁹⁸ Ο βυζαντινός νομομαθής και «κριτής» (δικαστής) Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος συνέγραψε (1344/45) νομική πραγματεία *Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος* ἡ οποία βασίστηκε σε παλαιότερη βυζαντινὴ νομοθεσία (6ος – 11ος αἰώνας). Ἡ πραγματεία του χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα ἐν μέρει στα Βαλκάνια καὶ στα ὀρθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια κατὰ τὴν περίοδο τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας, ἀκόμα καὶ στη Ρωσία. Με δύο διατάγματα (1828 καὶ 1835) υιοθετήθηκε ὡς ἐπίσημος Πολιτικὸς (Ἀστικὸς) Κώδικας του νέου ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ἴσχυσε ὡς το 1946. Ἡ πραγματεία του Κ. Αρμενόπουλου ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά το 1540 στο Παρίσι καὶ ἐκτοτε γνώρισε πολλές ἐπανεκδόσεις. Σε αὐτὴ τὴν πραγματεία ο Αρμενόπουλος, Κ. *Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος* (1971) ἀναφέρει, 366 – 367, ὅτι «κοιμιστοὶ» (=αξιωματοῦχοι) τῆς Βασιλεύουσας, οἱ λεγόμενοι «ερευνηταί», εἶχαν διαταγὴς νὰ ψάχνουν γιὰ τοὺς φτωχοὺς τῆς πόλης καὶ οἱ νέοι καὶ υγιεῖς ἀπὸ αὐτοὺς παραδίδονταν στοὺς «μάγκιπες» (=αρτοποιούς), στοὺς κηπουροὺς καὶ σε ἄλλους παρόμοιους ἐνῶ οἱ ἀρρωστοὶ καὶ οἱ γέροντες στέλλονταν σε εὐαγὴ ἰδρύματα. Λίγο νωρίτερα, τὸν 13^ο αἰώνα, ο βυζαντινὸς φιλόλογος Θωμᾶς Μάγιστρος στο πόνημά του *Περὶ Πολιτείας* τόνιζε ὅτι εἶναι καθήκον ὅλων τῶν πολιτῶν νὰ ἐργάζονται καὶ πὼς ἦταν εὐθύνη του δημάρχου, ὡς υπευθύνου γιὰ τὴν ρύθμιση τῶν ὁρῶν ἐργασίας, νὰ καταλογραφεῖ τοὺς ἱκανοὺς πρὸς ἐργασία με σκοπὸ τὴν ὠφέλεια τῶν ἰδίων ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτείας. Βλ. σχετικὰ καὶ Κωνσταντέλος (1994), 72 – 73.

⁹⁹ *Πρακτικὰ Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 2 – 3.

διαβατηρίων. Τούτο συνάγεται από το γεγονός ότι ένα μήνα αργότερα, στη 13η Συνεδρίαση το 1841, το Δημοτικό Συμβούλιο ενέκρινε πίστωση 100 δρχ. για την αποπομπή των «φραυλόβιων» και «αέργων» δημοτών. Στο δήμαρχο ανατέθηκε να ζητήσει αποζημίωση για τα έξοδα αποπομπής τους από τους δήμους από τους οποίους προήλθαν¹⁰⁰.

Η θεωρητική πρόβλεψη για την αποπομπή των απόρων που είναι ικανοί προς εργασία στην πατρίδα τους δεν αποτελεί ξενόφερτη ή σύγχρονη της εποχής νομοθετική πρόβλεψη. Όπως και ο διαχωρισμός των φτωχών σε ικανούς προς εργασία και μη, έτσι και η πρακτική της αποπομπής τους μαρτυρείται σε νομοθετικά κείμενα ήδη από τη βυζαντινή περίοδο. Στην πράξη εμφανίζεται βεβαιωμένα στη δυτική Ευρώπη, εφαρμόστηκε ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα και αργότερα υιοθετήθηκε και από τις γερμανόφωνες χώρες. Σύμφωνα με τις διατάξεις της εποχής που εξετάζουμε, οι αλλοδαποί επαίτες αλλά και οι ετεροδημότες Έλληνες ζητιάνοι, θεωρούνταν πλέον «ξένοι» με τη νομική έννοια του όρου και έπρεπε να απελαύνονται στη χώρα προέλευσής τους ή να αποπέμπονται με συνοδεία πάντοτε στο δήμο τους¹⁰¹. Η αποπομπή, όμως, ήταν μια πρόσκαιρη μόνο ανακούφιση και σίγουρα όχι λύση του προβλήματος.

Παράλληλα, το Υπουργείο Εσωτερικών επιφορτίστηκε και το ίδιο με το έργο της εξάλειψης της παραφονίας που αποτελούσε στην κοσμοπολίτικη πόλη των Αθηνών η λανθάνουσα αντίθεση της συνύπαρξης της πλήθουσας πλέμπας και της αναδυόμενης αστικής τάξης. Ο επιδιωκόμενος σκοπός βασιζόταν στον έλεγχο και την επιτήρηση των απόρων και περιθωριακών όταν ακόμη η αρτιγενής διοίκηση δε διέθετε κανένα μηχανισμό για να ελέγχει την ταυτότητα του λαού της, χωρίς να υπάρχουν συστηματικά αρχεία γεννήσεων, με ατελή ή καθόλου δημοτολόγια και με πλήρη απουσία πιστοποιητικών εγγράφων απ' όπου θα προέκυπτε ή ταυτότητα ή η ιθαγένεια των ανθρώπων¹⁰².

Θέματα ασφάλειας και επιτήρησης του περιθωριοποιημένου πληθυσμού επανήλθαν στις αρχές του 1842 στην ημερήσια διάταξη του Δημοτικού Συμβουλίου – και μάλλον πιο επιτακτικά αυτή τη φορά. Σε δύο συνεχόμενες συνεδριάσεις (21η και 22η τον Ιανουάριο του 1842) συζητήθηκε η ανάγκη αύξησης του προσωπικού της δημοτικής αστυνομίας κατόπιν

¹⁰⁰ *Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 42 – 43.

¹⁰¹ Για τη βυζαντινή περίοδο και τις προβλέψεις της *Εξαβίβλου* βλ. Αρμενόπουλος (1971), 366 – 367 και Κωνσταντέλος (1994), 73. Σε ό,τι αφορά τη γηραιά ήπειρο, η Αγγλία και η Γαλλία ήδη από το τέλος του 16ου αι. εκτόπιζαν τους ζητιάνους και τους απόρους στις μακρινές αποικίες τους ενώ η Βαυαρία και η Αυστρία κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα συγκέντρωναν τους απόρους και τους εγκαθιστούσαν δια της βίας στη Φραγκονία, όπως αναφέρει σχετικά ο Τσακούρης (1995), 18 – 20. Για την υπό εξέταση περίοδο στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος βλ. Βόγλη (2012), 224 – 226 και τις σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹⁰² Βόγλη (2012), 179 -182 και 218 – 223.

επεισοδίων που έλαβαν χώρα. Εγκρίθηκαν επιπλέον δαπάνες της υπηρεσίας καθώς και η συνδρομή της χωροφυλακής και του στρατού στο έργο της¹⁰³. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η 25η Συνεδρίαση, τον Ιανουάριο του 1842. Ο δήμαρχος εισηγήθηκε για μια ακόμη φορά να εγκριθεί πίστωση 200 δρχ. που αφορούσε και πάλι στην αποπομπή «φαιλοβίων»¹⁰⁴, όρος που καθιερώνεται τελικά για να εγγράψει τόσο εκείνους που είχαν φτάσει στο στάδιο της οικονομικής εξαθλίωσης και της επαίτειας όσο και εκείνους που κατέληξαν στην ηθική εξαχρείωση και στο έγκλημα.

Εν τούτοις, για να επανέλθουμε στην ενίσχυση της δημοτικής αστυνομίας στις αρχές του 1842, δεν είναι τυχαίο ότι η μεγαλύτερη επιχείρηση απομάκρυνσης επικίνδυνων στοιχείων από την πόλη των Αθηνών έγινε το αμέσως προσεχές διάστημα με αφορμή τη σφαγή ενός πλούσιου ομογενούς μέσα στο σπίτι του.

Το Φεβρουάριο του 1842, κακοποιά στοιχεία παραβίασαν μετά τα μεσάνυχτα το σπίτι του πλούσιου Φαναριώτη Παύλου Νεγρεπόντη. Έσφαξαν τον ίδιο μπροστά στη γυναίκα και τα παιδιά του και άδειασαν το αρχοντικό του από κάθε πολύτιμο αντικείμενο. Η Αθήνα των λίγων χιλιάδων κατοίκων υποδέχτηκε το γεγονός με αποτροπιασμό και φρίκη ενώ εκτενείς και γεμάτες ανησυχία ήταν οι αναφορές στον τύπο της εποχής. Όταν σκοτεινίαζε, ο Φόβος και ο Δείμος κυκλοφορούσαν στους δρόμους της Αθήνας. Εντός λίγων ημερών, όμως, οι τέσσερις δράστες συνελήφθησαν και αποκαλύφθηκε ότι ήταν όλοι τους αλλοδαποί, «ξένοι» θαμώνες των κακόφημων καπηλειών της πόλης. Την εκκαθάριση της κατάστασης ανέλαβε η δημοτική αστυνομία, συνεπικουρούμενη από δυνάμεις του στρατού, που όπως είδαμε, είχε μόλις πρόσφατα υπερψηφίσει το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων. Οι ανεπιθύμητοι αλλοδαποί και ξένοι δράστες της ανόσιας πράξης, με καταγωγή από τα Βαλκάνια, τη Μάλτα και την Ιταλία, απελάθηκαν και υποχρεώθηκαν να επιστρέψουν στις χώρες τους. Το ζήτημα αποτέλεσε εθνικό θέμα συζητήσεων και εντάθηκαν οι έλεγχοι εισόδου και διαβατηρίων στην πρωτεύουσα¹⁰⁵. Εν μέρει, το ζήτημα για τους «ξένους» εντάχθηκε στη γενικότερη διαμάχη της εποχής περί «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων» που ταλάνιζε την ελληνική κοινωνία της εποχής. Κατά τον συντάκτη της *Αθηνάς* Εμ. Αντωνιάδη «ξένοι» δεν ήταν μόνο οι αλλοδαποί και οι ετεροδημότες επαίτες αλλά και οι νεηλύδες «ετερόχθονες» Έλληνες των μεγαλουπόλεων της Ευρώπης και μέλη της νεόφερτης άρχουσας ελίτ. Η απουσία δημοτολογίων, ταξιδιωτικών ή άλλων πιστοποιητικών εγγράφων εμπόδιζε τη διάκριση

¹⁰³ *Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 79 – 81 και 87 – 89.

¹⁰⁴ *Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α.*, τ. 1841 - 1842, 96.

¹⁰⁵ Σκιαδάς (χ.χ.). Για παρόμοιες περιπτώσεις εγκληματικότητας βλ. Τσακούρης (1995), 75 κ.εξ. και Καιροφύλας (2010), 57 – 58.

μεταξύ των προσφύγων από τους μετανάστες των δύο πρωτοκόλλων της 3ης Φεβρουαρίου 1830 που υπάγονταν σε άλλο νομικό καθεστώς και τελικά καθιστούσε αδύνατη ακόμα και τη διάκριση ανάμεσα σε αυτούς και τους νεηλύδες Έλληνες του εξωτερικού που, τελικά, δεν υπάγονταν σε καμία κατηγορία. Το ζήτημα των «αυτοχθόνων» και των «ετεροχθόνων» δίχασε πολύπλευρα την νεοελληνική κοινωνία, ιδίως στην πρωτεύουσα. Είχε ξεκινήσει ήδη από την άφιξη του Καποδίστρια και την πρόσκλησή του προς τους Έλληνες των Επτανήσων και της Ευρώπης να επιστρέψουν στην πατρώα γη και η πρόσκληση ήταν σαφώς συνδεδεμένη και με την κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων¹⁰⁶.

Υπήρξαν και άλλες περιπτώσεις που η δράση της δημοτικής αστυνομίας παρήγαγε καταγεγραμμένους καρπούς, όπως η περίπτωση του δημοτικού αστυνομικού Ευάγγελου Κοντομανώλη ο οποίος, κατόπιν απόφασης του Δημοτικού Συμβουλίου τον Νοέμβριο του 1841 έλαβε, ως έπαινο, αμοιβή 100 δρχ. επειδή διέσωσε κτήριο της Βασιλικής Γραμματείας των Εσωτερικών από εμπρησμό¹⁰⁷. Επρόκειτο για την ίδια υπηρεσία που αργότερα κατήργησε τη δημοτική αστυνομία.

6.4. Η φιλονικία κεντρικής εξουσίας και δήμων για την αρμοδιότητα ελέγχου του αστικού τοπίου και πληθυσμού

Δυσαρμονία μεταξύ της συνεργασίας της κεντρικής κυβέρνησης και των δήμων για τον έλεγχο των κακοποιών στοιχείων, των «αέργων» και των «φραλόβιων», ελλιπής παροχή μέσων προς τη δημοτική αστυνομία από το κράτος, νομοθετικά κενά, η εναλλαγή του προσωπικού (ελλείψει καθεστώτος μονιμότητας), οι πολιτικές ταλαντεύσεις και η πενιχρή συμβολή – τελικά – στη συρρίκνωση του αριθμού των αστέγων και ζητιάνων, προσανατόλισαν την κεντρική κυβέρνηση προς την κατάργηση της δημοτικής αστυνομίας. Πράγματι, το 1849 το θέμα των ζητιάνων και των απόρων έμελλε να επανέλθει στην επικαιρότητα με την ευκαιρία μιας συζήτησης στη Βουλή σχετικά με την κατάργηση της δημοτικής αστυνομίας και τη μετατροπή της σε διοικητική. Η έκθεση του Υπουργού Εσωτερικών Γ. Γλαράκη υποστήριξε την κατάργηση της δημοτικής αστυνομίας. Το σχετικό σχέδιο νόμου για την κατάργηση της υπηρεσίας, η αντίθετη άποψη από βουλευτές που συνηγορούσαν στη διατήρησή της, όσο

¹⁰⁶ Βλ. σχετικά Βόγλη (2012), Δημάκης (1991), Σκοπετέα (1988), 41 – 63, Stratigopoulou (1998), 183 κ.εξ.

¹⁰⁷ Πρακτικά Δ.Σ.Δ.Α., τ. 1841 - 1842, 65.

και η συζήτηση αναφορικά με τις ευθύνες της κεντρικής εξουσίας, που παρείχε ελλιπή συνδρομή στις δαπάνες και τα βάρη των δήμων, έχουν καταγραφεί στα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής εκείνης της περιόδου¹⁰⁸.

Ωστόσο, η κατάργηση της δημοτικής αστυνομίας και ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας στο κράτος, το φαινόμενο της ζητιανιάς και της ληστείας δεν εξέλιπε καθ' όλο τον 19ο αιώνα. Οι απόπειρες των δημοσίων αρχών προσέκρουσαν σ' έναν πολύ πιο ισχυρό εχθρό: την εξαιρετικά μεγάλη φτώχεια και εξαθλίωση, που παρεμπόδισαν την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος, δηλαδή την ουσιαστική καταστολή της επαιτείας. Αν και οι ακριβείς μηχανισμοί που προσδιόρισαν τη διόγκωση του φτωχού πληθυσμού και των περιθωριακών είναι ανεπαρκώς γνωστοί για το σύνολο του 19ου αιώνα, σε κάποιο βαθμό φαίνεται ότι, πέρα από τους παράγοντες που αναφέρθηκαν ανωτέρω, στο φαινόμενο συνέβαλλε και η αγροτική έξοδος του πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα. Ομοίως, επιβαρυντικά αποτελέσματα είχε και η ανοργάνωτη, ευκαιριακή και άκριτη βοήθεια των αρχών και του κόσμου η οποία θεωρήθηκε ότι ενθάρρυνε την αεργία και την οκηρία των υγιών φτωχών. Σε ένα βαθμό η διαιώνιση του προβλήματος ενισχυόταν και από κακές πρακτικές όπως η διανομή χρηματικών βοηθημάτων σε απόρους κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα όταν δεν είχε προηγηθεί καμία πραγματική καμία καταγραφή και κανένας διαχωρισμός της φτώχειας και των αναξιοπαθούντων από όσους επιζητούσαν να επιβιώσουν σε βάρος του κατεστημένου και της κοινωνίας¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της δευτέρας Βουλευτικής Περιόδου (1849), εκ του δημοσίου τυπογραφείου, Αθήνα, τόμ. Α', 521 – 525 (για την έκθεση Γ. Γλαράκη) και 617 – 637 για την άποψη διατήρησης της δημοτικής αστυνομίας.

¹⁰⁹ Κορασίδου (1995), 41 κ.εξ. και Τσακούρης (1995), 86. Η κοινωνική προσφορά και η διανομή βοηθημάτων επ' ευκαιρία θρησκευτικών εορτών ή άλλων εκδηλώσεων για ιδιοτελείς σκοπούς και για να καθησυχαστεί η λαϊκή δυσαρέσκεια, να καταπραυνθούν τα εχθρικά αισθήματα (ή για να εξασφαλιστεί από τον πάροχο η σωτηρία της ψυχής του) απαντώνται ήδη από τα χρόνια του ελληνικού μεσαίωνα. Βλ. σχετικά Κωνσταντέλος (1994), 66 – 67.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την παρουσίαση των τεκμηρίων των Πρακτικών του Δημοτικού Συμβουλίου των Αθηνών και ανακεφαλαιώνοντας εν μέρει τα εξεταζόμενα στοιχεία, προκύπτει ότι ο Δήμος Αθηναίων πρωτοστάτησε στο χώρο της υγείας και στην παροχή φροντίδας υγείας. Μέσα σε αντίξοες οικονομικές συνθήκες και εντός ενός περιβάλλοντος που η ιατρική επιστήμη βρισκόταν στο νεοσύστατο βασίλειο σε εμβρυακή κατάσταση κατάφερε να πρωτοστατήσει δημιουργώντας το Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών. Η ιδιότητα του εμπνευστή δημάρχου Ανάργυρου Πετράκη, ως γιατρού, είναι άμεσα συνυφασμένη με τη λήψη αυτής της απόφασης. Σε κάποιο βαθμό οφείλεται και στην οικογενειακή παράδοση κοινωνικής προσφοράς μέσα από τους κόλπους της Εκκλησίας σύμφωνα με την οποία η ιατρική επιστήμη αποτελεί μέρος της φιλανθρωπικής δράσης και της ελεημοσύνης κατά μίμηση του έργου του Χριστού, του τέλεια «Φιλάνθρωπου». Για το σκοπό αυτό ο Ανάργυρος Πετράκης και ο Δήμος Αθηναίων συστράτευσαν το πνεύμα του ευεργετισμού και της ιδιωτικής φιλανθρωπίας και κινητοποίησαν πλούσιους Έλληνες της Διασποράς και του εσωτερικού αλλά και ξένους φιλέλληνες.

Σε ό,τι αφορά την παροχή βοηθημάτων και κυρίως στην αποκατάσταση των αγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας αλλά και άλλων δημοτών του ο Δήμος Αθηναίων προσέφερε ουσιαστική βοήθεια. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι σε αυτό συνέβαλλε και το γεγονός ότι ανάμεσα στα εκλεγμένα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου συγκαταλέγονταν και πρώην αγωνιστές, όπως ο ίδιος ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, ο στρατηγός Ι. Μακρυγιάννης. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις, ο Δήμος Αθηναίων παρουσιάζεται να λειτουργεί αποσβεστικά στους κραδασμούς που προκαλούσε η πίεση του πενόμενου πληθυσμού της πρωτεύουσας προς την κυβέρνηση. Αυτό αποτυπώνεται στις αποφάσεις χορήγησης βοηθημάτων σε πενόμενους πρώην αγωνιστές, τα πλέον μαχητικά στοιχεία ανάμεσα στους ενδεείς της πόλης, υποκαθιστώντας την παγιωμένη και άτυπη πρακτική της κυβέρνησης να διανέμει βοηθήματα στους φτωχούς κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα, όταν αυτή αποδεικνυόταν να δυσκολεύεται να διαχειριστεί τη διαδικασία ή να εξασφαλίσει έγκαιρα τα απαιτούμενα κονδύλια.

Στο τομέα της φροντίδας των έκθετων παιδιών ο Δήμος Αθηναίων, παρά τις αρχικές δυστοκίες στη δράση του, υπήρξε πρωτοπόρος όχι μόνο με την κατοπινή ίδρυση του Δημοτικού Βρεφοκομείου αλλά και της πρωτοβουλίας του να συνδέσει τη φροντίδα των έκθετων παιδιών με την κατοπινή εκπαίδευσή τους. Στο σημείο αυτό προηγήθηκε της κεντρικής πολιτείας κατά δύο δεκαετίες περίπου. Ο Δήμος Αθηναίων προσπάθησε και πέτυχε να συνδέσει τη φροντίδα των έκθετων παιδιών με την κατοπινή μόρφωσή τους. Προέκυψαν με αυτό τον τρόπο δεσμοί τόσο με τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, στην οποία ο Ανάργυρος Πετράκης ήταν μέλος, όσο και με το Ορφανοτροφείο Χαντζηκόστα και το Αμαλίο Ορφανοτροφείο.

Σε ό,τι αφορά την αστυνόμευση της πόλης, τον υγειονομικό έλεγχο, την παραβατικότητα αλλά και την επιτήρηση του φτωχού πληθυσμού, που αντιμετωπιζόταν ως εν δυνάμει δημόσιος κίνδυνος ή, τουλάχιστον, ως δυνητικός ταραξίας, η δημοτική αστυνομία επιφορτίστηκε με έργο δυσανάλογο των δυνατοτήτων της, του προσωπικού της αλλά και ασυμβίβαστου με το πλαίσιο μέσα στο οποίο κλήθηκε να λειτουργήσει. Σε πολλές περιπτώσεις οι αρμοδιότητές της δεν μπορούσαν να ασκηθούν λόγω παντελούς έλλειψης των υπό έλεγχο στοιχείων. Π.χ. πως ήταν δυνατός ο έλεγχος και ο διαχωρισμός των «ξένων» επαιτών σε μια κοινωνία που απουσίαζαν σχεδόν παντελώς τα κάθε είδους νομιμοποιητικά έγγραφα ή τα πιστοποιητικά απ' όπου να προκύπτει η ταυτότητα των πολιτών και οι πλήρεις λίστες των δημοτολογίων; Παρ' όλα αυτά η δημοτική αστυνομία, όταν της παρέχονταν κάποια μέσα και συνεργασίες και μέχρι την κατάργησή της, κατάφερε να παρουσιάσει δείγματα θετικής δράσης, παρά τα όποια εγγενή προβλήματα στην οργάνωση και λειτουργία της.

Από τη φιλονικία της κεντρικής εξουσίας και του δήμου για τη διατήρηση ή μη της δημοτικής αστυνομίας κατά την οθωνική περίοδο προκύπτει ότι υπήρχε ένας άτυπος διαγωνισμός μεταξύ τους για το ποιος μπορούσε να εγγυηθεί την αποτελεσματική επιτήρηση της πρωτεύουσας. Άραγε μπορούσε να το επιτύχει η νεοσύστατη κεντρική εξουσία μέσω μιας διοικητικής αστυνομίας υπό τον άμεσο έλεγχό της ή ο δήμος των παλαιών δικαιωμάτων και ελευθεριών μέσω της δημοτικής αστυνομίας; Στην πραγματικότητα, βέβαια, στη διαμάχη αυτή εμφιλοχωρεί ένας ανομολόγητος ανταγωνισμός ανάμεσα σε δύο θεσμούς που διαφιλονικούν, ο καθένας για λογαριασμό του, για τον έλεγχο του αστικού χώρου. Ο δήμος προσπαθούσε να υπερασπιστεί το δικαίωμά του να επιτηρεί τα του οίκου του.

Στον τομέα, όμως, της παροχής κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας που μάλλον διστακτικά και αβέβαια προγραμμαμάτιζε το κράτος, στόχος της πολιτείας κατέληξε να είναι -

προέχοντος του χρόνου – ο τρόπος με τον οποίο οι δήμοι θα αναλάμβαναν το βάρος της ευθύνης ως χρέος τους απέναντι στους δημότες τους, στους οποίους λογίζονταν και οι επαίτες, ζητιάνοι και φτωχοί. Μετά από έκδηλη αδυναμία να διαχειριστεί την αύξηση των κονδυλίων και επικαλούμενη στη Βουλή (1846) το επιχείρημα ότι δια των κρατικών πιστώσεων εκτρέφεται η δυστυχία και υποθάλπεται η οκνηρία, η κυβέρνηση προτίθετο να μεταβιβάσει την ευθύνη περίθαλψης των απόρων στο Δήμο Αθηναίων λόγω «αρμοδιότητας»¹¹⁰. Διατήρησε για τον εαυτό της την υψηλή κυρίως εποπτεία της προνοιακής πολιτική αλλά προκρίνοντας τον ιδιωτικό χαρακτήρα της φιλανθρωπίας και της αγαθοεργίας. Αντίθετα απ’ όσα έπραξε για τον έλεγχο του μηχανισμού επιτήρησης των πόλεων, που το κεντρικό κράτος διεκδίκησε σθεναρά για λογαριασμό του, την αρμοδιότητα για την κοινωνική προστασία και πρόνοια πάσχιζε να τη μεταβιβάσει στους δήμους.

Επίσης, από τη νομοθεσία της περιόδου διαπιστώνεται ότι η βαυαρική αντίληψη και οπτική εμπεριέχει έντονα τη λογική της «επιστήμης της αστυνομίας» (“*Polizeiwissenschaft*”), νοούμενη όχι ως αστυνομοκρατία ή αστυνόμευση αλλά ως εφαρμοσμένη πολιτική επιστήμη για την πειθαρχημένη και ηθική διακυβέρνηση της κοινωνίας μέσω της έντονης κρατικής παρουσίας και επιτήρησης. Η τάση εκδηλώθηκε έντονα τόσο στο χώρο της υγείας όσο και της εμβρυακής κοινωνικής πρόνοιας. Βέβαια, η αστυνομία ως θεσμός και η αστυνόμευση-επιτήρηση από τα όργανά της αποτελούν σταθερά εργαλεία της “*Polizeiwissenschaft*” στην προσπάθεια διάπλασης και κηδεμονίας μιας αστικής κοινωνίας δυτικού τύπου¹¹¹. Υπό την έννοια αυτή, τα ευρεία και εκτεταμένα καθήκοντα της δημοτικής αστυνομίας, που άπτονταν

¹¹⁰ Για την αντιπαράθεση σχετικά με τη διαδικασία διανομής κρατικών βοηθημάτων, το ύψος των πιστώσεων στον προϋπολογισμό, την περικοπή τους και το σκεπτικό για την κατάργησή τους βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της πρώτης Βουλευτικής Περιόδου* (1846), τόμ. Γ’, 2083 – 2086. Βλ. και Κορασίδου (1995), 45 – 51.

¹¹¹ Για την «αστυνομική επιστήμη» της περιόδου βλ. Κορασίδου (2002), 36 – 37 και Κωστής (2013), 249 – 251. Πρβλ. επίσης και υποσ. 36. Για την αστυνόμευση και την ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών από τους δήμους και την δημοτική αστυνομία βλ. και στα *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της δευτέρας Βουλευτικής Περιόδου* (1849), 617 όπου αναφέρεται ότι: ... *μεταξύ των άλλων θεσμοθεσιών ή αντιβασιλεία ὄρισεν εἰς τὸ περὶ καθηκόντων τῶν ὑπουργείων καταστατικὸν διάταγμα εἰς τρία τινὰ εἶδη τὴν ἀστυνομίαν· εἰς ἀστυνομίαν ἐξασφαλιστικὴν, εἰς ἠθικὴν καὶ εἰς ὑγειονομικὴν... Ἀνέθετο δὲ τὰ δύο πρῶτα εἶδη εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ φροντίδα τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν... Καλῶς δὲ ποιούσα ἡ κυβέρνησις..., ἐπειδὴ ἐνόμισεν ὅτι οὐδεὶς ἄλλος ἐκτὸς τῶν ἰδίων πολιτῶν ἠδύνατο νὰ φροντίσῃ πλείοτερον ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας καὶ ἠθοποιήσεως αὐτῶν τῶν ἰδίων.* Πρβλ. και υποσ. 30. Για την αστυνόμευση ως μηχανισμό του κράτους εναντίον της πολυκεντρικότητας και του τοπικισμού που θέτει την επαρχία εκτός νόμου ή ύποπτη, όπως αναδεικνύεται μέσα από τους εκτοπισμούς και τα διαβατήρια για την εσωτερική μετακίνηση βλ. Μάρτος (2005), 278 κ.εξ. Η κατοχή διαβατηρίου ήταν υποχρεωτική για τις μετακινήσεις εντός του βασιλείου και υπήρχε υποχρέωση ετήσιας ανανέωσης. Βλ. και το Βασιλικό Διάταγμα της 28ης Μαρτίου 1835 «Περὶ τῶν Ἐσωτερικῶν τοῦ Κράτους διαβατηρίων», *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αρ. 24 (24 Μαΐου 1835). Σύμφωνα με την κυρίαρχη θεωρία της εποχής η φτώχεια, η επαιτεία και η τεμπελιά ήταν ελλείψεις ηθικής τάξης και αποτελούσαν δημόσιο κίνδυνο. Η αντιμετώπισή τους συνδέθηκε με την καλλιέργεια των σωστών ἔξεων των ανθρώπων και την ηθική διάσταση της εργασίας. Για την ιδιαίτερη ἔμφαση στην ηθική διάσταση της εκπαίδευσης, κυρίως τεχνικής – επαγγελματικής, και τη «χρηστοθήθεια» βλ. Βαχάρογλου (2015), τ. Α’, 623 – 640.

του συνόλου της λειτουργίας της πόλης και όλων των δημοσίων δραστηριοτήτων των κατοίκων – με έμφαση στην υγειονομική πειθαρχία και την «υγεία των πόλεων» (άρθρα 54 – 57) – αποκτούν περισσότερο νόημα¹¹². Όπως είδαμε ανωτέρω, η δημοτική αστυνομία, πέρα από τα καθαρά αστυνομικής φύσης καθήκοντά της, εντελλόταν να συνοδεύει τους δημοϊατρούς στις κατ' οίκον επισκέψεις των ασθενών, να αναλαμβάνει να βρει κατάλληλες νοθοτροφούς ή να περισυλλέγει έκθετα βρέφη και να τα πηγαίνει στο ληξίαρχο. Όφειλε, επίσης, να εποπτεύει τον πενόμενο πληθυσμό, να τον αναγκάζει σε εργασία ή να τον απελαύνει από την πρωτεύουσα.

Εικ. 20: Δυσφημιστικό για την Ελλάδα σκίτσο των μέσων του 19ου αιώνας. Δείχνει την Ελλάδα να ληστοκρατείται. Περιοδικό Le Charivari (Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι).

Σε ένα παρεμφερές σημειολογικό επίπεδο και κατ' εφαρμογή μιας κριτικής ανάλυσης του λόγου των κυρίαρχων στρωμάτων, της νομοθεσίας και των τοπικών αρχών, παρατηρείται με την πάροδο των ετών μια διαφοροποίηση στην επίσημη, κρατική πρόσληψη της εικόνας των απόρων και ζητιάνων. Οι «επαίτες», οι «φυγόπονοι» και «αγύρτες» των πρώτων χρόνων μετά την απελευθέρωση μετατράπηκαν μέσα σε μια δεκαετία σε «φαυλόβιους» και «μικρούς κακούργους». Ο στόχος ενίσχυσης της κεντρικής εξουσίας εκκινεί συγχρόνως τους αυτόματους μηχανισμούς αυτοάμυνας και καλλιέργειας του φόβου των «νοικοκυραίων» πολιτών. Γιατί είναι μάλλον προφανές ότι, όσο πιο βαθιά εμποτιστεί στη συνείδηση των πολιτών μια

¹¹² Για την πληθώρα των διατάξεων που αφορούν ειδικά τη νομοθετική παραγωγή στο χώρο της υγείας της περιόδου βλ. Βελονάκης (1860).

περιρρέουσα αίσθηση φόβου και ανασφάλειας, τόσο πιο εύκολη θα αποδεικνυόταν και η αποδοχή της εγκαθίδρυσης μιας συγκεντρωτικής εξουσίας που ευαγγελίζεται την προστασία των πολιτών από την απειλή και το φόβο που κυκλώνουν αόρατα και ανεπαίσθητα τα πράγματα και τους ανθρώπους.

Περιττό να πούμε ότι αυτή η γερμανική λογική της «νομικοποίησης» κάθε έκφρασης της δημόσιας ζωής, που αποτελεί γνήσιο τέκνο της προτεσταντικής ηθικής, της τάσης για τάξη και της ηθικοποίησης μέσω της πολιτείας, που επισκιάζουν το άτομο έναντι του ευρύτερου συνόλου, δεν κατάφερε να μπολιαστεί γόνιμα στον κορμό του ορθόδοξου ελληνισμού με τις αρχαιοελληνικές ρίζες και την ανακάλυψη της πρώιμης ιδέας του ανθρωπισμού. Από τους αρχαίους χρόνους η ελληνική θρησκευτική σκέψη συνέδεσε και τόνισε τη συγγένεια της θεότητας με τη φιλανθρωπία και την ελεημοσύνη. Η ελληνοχριστιανική αντίληψη εξέλαβε και ερμήνευσε τη φιλανθρωπία ως την κορυφαία ιδιότητα του Θεού που κάθε πιστός όφειλε - κατά μίμηση Θεού - να ακολουθεί ατομικά και ιδιωτικά χωρίς να περιορίζεται από την ενδεχόμενη παράλληλη κρατική μέριμνα¹¹³.

Εντούτοις, οι προθέσεις της κεντρικής εξουσίας και της ελίτ, πρόδηλες ή και άδηλες - ακόμα και ασυνείδητες, για την καλλιέργεια εχθρικού κλίματος απέναντι στους ζητιάνους δεν ευδοκίμησαν να υφάνουν ιμάτιο διακριτικό του κοινωνικού στιγματισμού, ούτε να ενδύσουν με αυτό τους ενδεείς.

¹¹³ Weber (1978), 48 κ.εξ. και 67 κ.εξ. Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Λούθηρου και το προτεσταντικό δόγμα, που στόχο είχαν να στηλιτεύσουν την πρακτική εξαγοράς «*συγχωροχαρτιών*» που εξέδιδε η παπική έδρα, οι αγαθοεργίες και οι καλές πράξεις δεν εξασφαλίζουν τη σωτηρία των ανθρώπων, παρά μόνο η πίστη. Έτσι, η φιλανθρωπία και η ελεημοσύνη προς τους πτωχούς αποκόπτεται από τα καθήκοντα των πιστών και μεταφέρεται ως ευθύνη και λειτουργία στην οργανωμένη κοινότητα. Αντίθετα, κατά την ορθόδοξη παράδοση, η φιλευσπλαχνία, η αγαθοεργία και η ελεημοσύνη αποτελούν και προσωπικό καθήκον των πιστών, ως μίμηση της φιλανθρωπίας και της δικαιοσύνης του Θεού. Για τον αρχαιοελληνικό ανθρωπισμό και την αδυναμία της προτεσταντικής σκέψης να διασταυρωθεί με αυτόν βλ. Snell (2009), 333 - 351 και κυρίως 343 κ.εξ. Αντίθετα, για την εξέλιξη του αρχαιοελληνικού ανθρωπισμού κατά τη βυζαντινή περίοδο και τη διαμόρφωση της αντίληψης περί του «Φιλάνθρωπου» Θεού και του εσχατολογικού - σωτηριολογικού περιεχομένου της ιδιωτικής φιλανθρωπίας βλ. Κωνσταντέλος (1994), 63 - 67, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι βάσει των θεολογικών κειμένων και της θρησκευτικής γραμματολογίας προκύπτει η εκκλησιαστική προτροπή οι πλούσιοι να βοηθάνε τους ενδεείς αναλαμβάνοντας τις ευθύνες τους χωρίς να περιμένουν την παρέμβαση της πολιτείας.

Εικ. 21: Γέρος αγωνιστής που παίζει λύρα. Διονύσιος Τσόκος, λάδι σε χαρτί, 1858 (Εθνική Πινακοθήκη, - Αθήνα, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου - Συλλογή ιδρύματος Ε. Κουτλίδη). Μπροστά του υπάρχει βακτηρία, δηλωτικής της αδυναμίας του να σταθεί, και μικρό δοχείο προφανώς για ελεημοσύνη.

Τούτο διότι, για όλους εκείνους που φτάνουν στην Αθήνα με την ελπίδα μιας καλύτερης ζωής, για τους εργάτες, τις υπηρέτριες, τους τεχνίτες, τους μικρέμπορους και όλους τους ανθρώπους του μεροκάματου, ελεημοσύνη σημαίνει προσφορά βοήθειας σε πρόσωπο οικείο, συγγενές, που ανήκει στο δικό τους κόσμο και με τους οποίους τους χωρίζει μόνο ένα γύρισμα της τύχης. Μέσω της ηθικοποίησης των φτωχών από την ορθοδοξία η ελεημοσύνη έξω από τις εκκλησίες, τις θρησκευτικές, τις επετειακές πανηγύρεις ή τους λασπωμένους δρόμους δεν ήταν αυτοσκοπός για τον πιστό αλλά προϋπόθεση για τη σωτηρία της ψυχής του. Οι Αθηναίοι της εποχής συγκατανεύουν ελεητικά στο κρίμα των τσακισμένων ανθρώπων, δεν απορρίπτουν τους ζητιάνους και η μορφή τους δεν τους είναι απωθητική¹¹⁴. Οι πρακτικές του αναδυόμενου ρατσιστικού λόγου επηρέασαν αλλά δεν κατάφεραν ως εκείνη την περίοδο να μεταβάλουν τις παγιωμένες από τους αιώνες αξίες της συναλληλίας, της φιλανθρωπίας και του ανθρωπισμού του πληθυσμού έναντι των δοκιμαζόμενων ασθενών πληθυσμών.

Συμπερασματικά, σε ό,τι αφορά μια από τις εισηγητικές προθέσεις της εργασίας αυτής, προκύπτει ότι τα τεκμήρια των δημοτικών ιστορικών αρχείων προσθέτουν ουσιαστικές ιστορικές ψηφίδες, αναδεικνύουν διαφορετικές οπτικές, συμβάλλουν στην ιστορική προσέγγιση και αναζήτηση των κοινωνικών συνθηκών της περιόδου. Ταυτόχρονα

¹¹⁴ About (1855), 438 κ.εξ. και Κορασίδου (1995), 39.

σκιαγραφούν και φωτίζουν πτυχές της δημοτικής διοίκησης που συμπλέκονται και συνδιαμορφώνονται με την εφαρμοζόμενη κεντρική πολιτική και τη νομοθετική παραγωγή.

Καταληκτικά, προβάλλει μάλλον αδήριτα ότι συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού σε περίοδο οικονομικής κρίσης και επαπειλούμενης πτώχευσης, αυξημένες (εσωτερικές ή μη) μεταναστευτικές ροές, επιτήρηση και κατευνασμός της κρίσιμης μάζας των ανθρώπων που διαβιούν κάτω από το επίπεδο της αξιοπρεπούς διαβίωσης, διάσταση – ή και διαφιλονικία – μεταξύ κεντρικής εξουσίας και τοπικής αυτοδιοίκησης και κατάργηση υπηρεσιών, παρότι σε διαφορετικό βαθμό έντασης και τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών, δεν αποτελούν καινοφανή προβλήματα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Διαχρονικά, όμως, αναπτύσσονται και εκδηλώνονται αυξημένες κοινωνικές αντοχές και ένα πυκνό προστατευτικό δίκτυο λόγω της συσπείρωσης της ελληνικής οικογένειας. Σε ένα παρόμοιο επίπεδο, οι πολιτιστικές ρίζες και οι θρησκευτικές καταβολές της ατομικής φιλανθρωπίας ως έμπρακτης φιλαλλίας κατάφερναν πάντοτε να απαλύνουν, να αμβλύνουν και να ανακουφίζουν τα οξεία συμπτώματα των οικονομικών και κοινωνικών κρίσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πηγές: (ημερολόγια, απομνημονεύματα, λόγοι, νομοθετήματα, αρχεία, περιηγητικά κείμενα, πρακτικά συνεδριάσεων, άρθρα στο τύπο).

A.1.Ελληνικά:

Από Το Ημερολόγιο του Τζορτζ Φίνλεϊ (2010). *Στο Περιηγητές στη ρομαντική Αθήνα του 19ου αιώνα, Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, Αθήνα* [=The journals and letters of George Finlay, ed. J.M. Hussey, Porphyrogenitus, Camberley 1995, 2 vol], 161 – 174.

Αργυριάδης, Δ. (1838) *Πρακτικά του ευγενεστάτου βαρόνου κυρίου Κ. Μπέλλιου Μακεδόνας / συλλεγόμενα υπό των αυταδελφών Δ. και Ν. Αργυριάδων των εκ Σιατίστης της Μακεδονίας*, Εκ της Τυπογραφίας Αντωνίου Μπένκο (πρώην Αϊκούλου), Βιέννη.

Αρμενόπουλος, Κ. *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, (επιμ. Κ.Γ. Πιτσάκης), Δωδώνη Εκδοτική ΕΠΕ, Αθήνα, 1971.

Βελονάκης, Ν.Μ. (1860) *Συλλογή απάντων των νόμων, διαταγμάτων, διατάξεων, κανονισμών κτλ. των αφορώντων την αστυκήν εν γένει υγειονομίαν, την ιατρικήν, την φαρμακευτικήν και τα συγγενή τούτων επαγγέλματα εν Ελλάδι, αδεία του Υπουργείου των εσωτερικών*, τυπ. Ειρηνίδης Δ., Αθήνα.

Διαμαντής, Α.Κ. (1971) *Αθηναϊκόν Αρχείον. Αρχεία της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας εκ των συλλογών Γιάννη Βλαχογιάννη* (1971) [Τόμος τιμητικός επί τη 150ετηρίδι της επαναστάσεως του 1821] Δήμος Αθηναίων, Αθήνα.

Δραγούμης, Ν. (1879) *Ιστορικαί αναμνήσεις*, τόμ. Α' - Β', Εκ του Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδέλφως, Αθήνα.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 3 (10 Ιανουαρίου 1834): «Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν Δήμων».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 6 (8 Μαρτίου 1833): «Περὶ τῆς διαλύσεως τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων - Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ταγμάτων τῶν ἀκροβολιστῶν».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 7 (8 Φεβρουαρίου 1834): «Περὶ συστάσεως ἰατρῶν κατὰ Νομοὺς καὶ περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν»

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 24 (12 Απριλίου 1834): «Περὶ συστάσεως ἰατροσυνεδρίου».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 9 (18 Ιανουαρίου 1835): «Περὶ μισθοδοσίας τῶν μελῶν τοῦ ἰατροσυνεδρίου»

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 9 (6 Μαρτίου 1835): «Περὶ ἰατρῶν, χειρουργῶν, ὀδοντιστῶν, φαρμακοποιῶν, κτηνιατρῶν καὶ μαιευτριῶν».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 24 (24 Μαΐου 1835): «Περὶ τῶν Ἐσωτερικῶν τοῦ Κράτους διαβατηρίων».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 6 (18 Σεπτεμβρίου 1835): «Περὶ σχηματισμοῦ Ἑλληνικῆς Φάλαγγος».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 9 (2 Οκτωβρίου 1835): Δηλοποιήσεις «Περὶ συντάξεων, προικοδοτήσεων καὶ βοηθειῶν εἰς ἀπομάχους, χήρας καὶ ὄρφανὰ» τῆς ἐπὶ τῶν Οικονομικῶν Γραμματείας τῆς Επικρατείας.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 59 (28 Οκτωβρίου 1836): «Περὶ ληξιαρχικῶν Βιβλίων».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 1 (1 Ιανουαρίου 1838): «Περὶ παραχωρήσεως ἐθνικῶν γαιῶν εἰς τοὺς φαλαγγίτας».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 9 (16 Μαρτίου 1838): «Περὶ συστάσεως σχολῆς διὰ τὰς μαίας».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 3 (21 Ιανουαρίου 1860): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δημοτικοῦ δασμοῦ κατὰ τὸν δῆμον Ἀθηναίων».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 1 (10 Ιανουαρίου 1861): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ δημοτικοῦ δασμοῦ εἰς τὸν δῆμον Ἀθηναίων καὶ κατὰ τὸ 1861 ἔτος».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 23 (19 Ἀπριλίου 1867): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δασμοῦ εἰς τὰ πρὸς ἐσωτερικὴν ἐν τῷ δήμῳ Ἀθηναίων κατανάλωσιν εἰσαγόμενα ἐμπορεύματα καὶ σιτηρά».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 6 (26 Ιανουαρίου 1868): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δασμοῦ ἐν τῷ δήμῳ Ἀθηναίων».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 9 (3 Φεβρουαρίου 1869): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δασμοῦ ἐν τῷ δήμῳ Ἀθηναίων».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 5 (23 Φεβρουαρίου 1870): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δασμοῦ εἰς τὰ ἐν τῷ δήμῳ Ἀθηναίων εἰσαγόμενα ἐμπορεύματα κτλ».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 40 (24 Νοεμβρίου 1870): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δασμοῦ εἰς τὰ εἰς τὰ πρὸς ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν τοῦ δήμου Ἀθηναίων εἰσαγόμενα σιτηρὰ καὶ ἐμπορεύματα».

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ. 31 (9 Σεπτεμβρίου 1874): «Περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐπὶ τῶν ὠνίων δασμοῦ εἰς τὸν δῆμον Ἀθηναίων».

Ζίνης, Α. (1861) *Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸν Δημοτικὸν Βρεφοκομεῖον Ἀθηνῶν*, Ἀθηναϊκὴ Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικὴ Εταιρεία. Ἡ σύστασις καὶ ἡ πρόοδος αὐτῆς (1878), Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφῆως, Αθήνα.

Μακρυγιάννης Ι., *Ἀπομνημονεύματα*, (κείμενο, εἰσαγωγή ὑποσημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη), τόμ. Α΄ - Β΄, Ἐκδ. Βαγιονάκης, Αθήνα, 1947.

Οικονόμος, Κ. (1862 – 66) *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οικονόμου τοῦ ἐξ Οικονόμων*, τόμ. Α΄ - Γ΄, Τύποις Φ. Καραμπίνου, Αθήνα.

Ὀρφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αικατερίνης Χατζηκόνστα. Ἰδρυτικὴ Πράξις. Ὅροι καταστατικοί. Διοργανισμός. Ἱστορικόν (1931) Τύποις Ι.Α. Αλευρόπουλου καὶ Σίας, Αθήνα.

Παγανέλης, Σ. (1885) *Ἡ φιλανθρωπία ἐν Ἀθήναις. Το Πτωχοκομεῖον*, *Εστία* **473**, 73 – 76.

Πρακτικὰ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Δήμου Ἀθηναίων, τ. 1841 – 1842.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της πρώτης Βουλευτικής Περιόδου (1846), τόμ. Γ', εκ του δημοσίου τυπογραφείου, Αθήνα.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της δευτέρας Βουλευτικής Περιόδου (1849), τόμ. Β', εκ του δημοσίου τυπογραφείου, Αθήνα.

Πρακτικά Των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1842), εκ του τυπογραφείου Εμ. Αντωνιάδου, Αθήνα.

Πύρρος, Δ. (ο Θετταλός) (1848) *Περιήγησις ιστορική και βιογραφία εν αις προσετέθη και η καταγραφή της πόλεως των Αθηνών, και της ευρεθείσης αγίας εικόνας της Ευαγγελιστρίας και των θαυμάτων αυτής*, εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπολά, Αθήνα.

Ραγκαβής, Α. (1861) *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον εορτήν της του Οθωνείου Πανεπιστημίου καθιδρύσεως τη 20 Μαΐου*, τυπ. της Λακωνίας, Αθήνα.

_____ (1894) *Απομνημονεύματα*, τ. Α' - Δ', Γεώργιος Κασδόνης, Αθήνα.

Ράλλης, Γ.Α. (1856) *Οι Ελληνικοί Κώδικες. Μετά των τροποποιούντων αυτούς Νεωτέρων Νόμων και Β. Διαταγμάτων*, τόμ. Α' - Γ', Εκ της Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Αθήνα.

A.2. Λατινικά:

Abbet-Grasset, Th. (1901) *Αι Αθήναι τω 1834*, *Αρμονία* 1, 12 – 20.

Lacour, J.L. (1834) *Excursions en Grèce pendant l'occupation de la Morée par l'armée française dans les années 1832 et 1833*, A. Bertrand, Paris.

Maehler, H. (1980) *Pindari carmina cum fragmentis*. Pars I - II, Teubner, Leipzig.

Maurer, G.L. von (1835) *Das Griechische Volk, in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31 Juli, 1834*, In der Akademischen Buchhandlung von J.C.B. Mohr, Heidelberg.

Michaud, J. Fr. (1835) *Correspondance d'Orient 1830 – 1831*, Doucollet, Paris.

Proust, A. (1862) *Un hiver à Athènes, 1857-1858: texte et dessins inédits, Le tour du Monde. Nouveau Journal des Voyages* [1862/1 (5)] (Publié sous la direction de M. Édouard Charton), Librairie de L. Hachette et Cie, Paris, 49 – 80.

Ross, L. (1863) *Emneirungen und Mittheilungen aus Griechenland*, R. Gaertner, Berlin.

Wordsworth, Ch. (1836) *Athens and Attica. Journal of a residence there*, J. Murray, London.

Β. Συλλογικά έργα, Μελέτες, Άρθρα, Διαδικτυακοί τόποι

B.1. Ελληνικά

B.1.a. Συλλογικά έργα

- Αθήνα Πρωτεύουσα Πόλη* (1985), Υπουργείο Πολιτισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα.
- Η Αθήνα στους περιηγητές 15ος – 19ος αιώνας* (2004), (γεν. επιμ. Ευγενία Κεφαλληναίου) Δήμος Αθηναίων, Αθήνα.
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (2003), (συλλογικό), τόμ. Α' - Ι, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Ιστορία των Ελλήνων, (χ.χ.)* (συλλογικό), τόμ. Α' - ΙΕ', Εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα.
- Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (1984) [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1 - 5 Οκτωβρίου 1984] τόμ. Α' - Β', Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Ναυπιακά Ανάλεκτα VIII*(2013)[Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «150 Χρόνια Ναυπιακή Επανάσταση»] Δήμος Ναυπλιέων – Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο.
- Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος* (1985) [Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας - Αθήνα, 26 – 28 Σεπτεμβρίου 1984 – Ερμούπολη, 29 – 30 Σεπτεμβρίου 1984], τ. Α' - Β', ΕΜΝΕ – Μνήμων, Αθήνα.
- Νέοι θεσμοί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης* (1989) [Νομικά Θέματα Αυτοδιοίκησης 1] Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα.
- Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (1998) [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου - Αθήνα, 17 – 19 Απριλίου 1997], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Όταν κτιζόταν η Αθήνα. Δημόσια κτίρια 19ου αιώνα* (1999), (επιμ. Μάρω Καρδαμήτη-Αδάμη), Libro, Αθήνα.
- Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές* (1989), [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 21 – 25 Σεπτεμβρίου 1987] τόμ. Α' - Β', Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Περιηγητές στη ρομαντική Αθήνα του 19ου αιώνα* (2010), *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα.
- Παγκόσμιος Πολιτισμός. Η Αθήνα των ευεργετών* (1997) (υπεύθ. έκδ. Γ.Η. Εμίρης), Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα.
- Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 – 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία* (2015) (επιμ. Κ. Δημάδης) [Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2 – 5 Οκτωβρίου 2014] τόμ. Α – Ε', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα.

B.1.β. Μονογραφίες – Μελέτες – Άρθρα

- Αθανασοπούλου, Μ. – Δρακοπούλου, Μ. (2010) Ιστορική αναδρομή για τα έκθετα βρέφη στην Ελλάδα, *Το Βήμα του Ασκληπιού* **91**, 51 – 60.
- Αναστασιάδης, Γ. (2000) ...Με τα μάτια και τη γραφή του Μακρυγιάννη, *Ιστορικά* **13**, Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 40 – 43.
- Αργυρόπουλος, Π. (1843) *Δημοτική Διοίκησης εν Ελλάδι*, τόμ. Α' - Β', Εκ της Φιλολάου Τυπογραφίας, Αθήνα.
- Αρώνη-Τσίχλη, Κ. (1989) *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα, 1833 – 1881*, Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ασπρέας, Γ. (1930) *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821 – 1921*, τ. Α' - Γ', Εκδοτικός οίκος Γ. Βασιλείου, Αθήνα.
- Ατσαβέ, Π. (1997) Γυναίκα και ευεργεσία. Η περίπτωση της Ελένης Τοσίτσα. Στο *Παγκόσμιος Πολιτισμός. Η Αθήνα των ευεργετών (1997)* (συλλογικό – υπεύθ. έκδ. Γ.Η. Εμίρης), Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα, 57 – 60.
- Βαχάρογλου, Ε. (2015) Η «ηθική» διαπαιδαγώγηση των αγοριών και των κοριτσιών τον 19ο και τις αρχές 20ού αιώνα μέσα από εγχειρίδια Ηθικής και Παιδαγωγικά κείμενα: μια πρώτη προσέγγιση. Στο *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 – 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, (επιμ. Κ. Δημάδης) [Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2 – 5 Οκτωβρίου 2014], Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, τ. Α', 623 – 640.
- Βλαδίμηρος, Ε.Λ. (2014) *Γιατροί και ιατρική στην Επανάσταση του 1821*, Εκδόσεις Μπαλτά, Ηλεία.
- Βόγλη, Κ.Ε. (2012) «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821 – 1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Βουρνάς, Τ. (2003) *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Α' - ΣΤ', Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Γαλάτης, Σ. (1957) *Ιστορία της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας από της ιδρύσεως μέχρι το 1936*, (χ.έκδ. - δακτυλογραφημένη), Αθήνα.
- Γέροντας, Α.Δ. (1972) *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων (1835 – 1971)*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα.
- Γέροντας, Α.Δ. (1999) Η ίδρυσις του Δημοτικού Νοσοκομείου «Η Ελπίς». Στο *Όταν κτιζόταν η Αθήνα. Δημόσια κτίρια 19ου αιώνα* (επιμ. Μάρω Καρδαμήτση-Αδάμη), Libro, Αθήνα, 155 – 163.
- Γκιάλας, Α. (1976) *Έλληνες ιερωμένοι επιστήμονες ιατροί από της αλώσεως μέχρι και της εθνεγερσίας*, ανάτυπο από το περιοδικό *Ακτίνες* 1976.
- Γκρίνης, Β. (1984) *Ιστορία του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (διδακτ. διατριβή), Ιωάννινα.
- Γούδα, Α.Ν. (1858) *Έρευναι περί ιατρικής χωρογραφίας και κλίματος Αθηνών*, Εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα.

- Δαρδαβέσης, Θ. (2011) *Υγειονομική φροντίδα των αγωνιστών του 1821*, [Πανηγυρικός Λόγος για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου που εκφωνήθηκε στις 23 Μαρτίου 2011], Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 56, Θεσσαλονίκη.
- Δερτιλής, Β.Γ. (2009) *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 – 1920*, τόμ. Α' - Β', Εστία, Αθήνα.
- Δημάκης, Ι. (1991) *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Δημακόπουλος, Γ.Δ. (2001) *Η θεμελίωσις του Δημοτικού Συστήματος, 1833 – 1834. Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Εταιρεία Αρχαιακών Μελετών και Εκδόσεων, Αθήνα.
- Δημαράς, Κ. (1977) Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες, οι νέες ανάγκες. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1977), (συλλογικό), τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 455 – 484.
- Δρακάκης, Α. - Κούνδουρος, Σ. (1939-1940) *Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων 1836 – 1939 και της διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους. (Τέως δήμοι, κοινότητες, σύνδεσμοι κοινοτήτων, ανοργάνωτοι κοινότητες, συνοικισμοί, μοναί, θέσεις – Αναγνωρίσεις, προσαρτήσεις, αποστάσεις, μετονομασίες, συγχωνεύσεις)*, τόμ. Α' - Β', Τύποις «Γραφικαί Τέχναι», Αθήνα.
- Δρούλια, Ε. (2013) Από το Ναύπλιο στην Αθήνα: η μεταφορά της Πρωτεύουσας. Στο *Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII* [Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση»], Δήμος Ναυπλιέων – Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο.
- Ευαγγελίδης, Τ. (1894) *Ιστορία του Όθωνος, βασιλέως της Ελλάδος*, Αριστείδης Γ. Γαλανός, Αθήνα.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1984) «Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα. Στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1 - 5 Οκτωβρίου 1984], τόμ. Β', Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 479 – 496.
- _____ (1986) *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Θεοδώρου, Θ. (1982) *Η νομικοπολιτική θέση της τοπικής αυτοδιοίκησης. Θέματα της τοπικής αυτοδιοίκησης*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα.
- Θεοδώρου, Β. (1999) Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19ου αι, *Μνήμων* 21, 55 – 84.
- Θωμαΐδης, Α. (1908) *Ιστορία του Όθωνος*, Εκδοτικόν κατάστημα Κωστή Χαιρόπουλου, Αθήνα.
- Θωμόπουλος, Ε. (1977) *Η ιστορία της κοινωνικής προστασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Καιροφύλας, Γ. (2010) *Η Αθήνα στον Όθωνα τα χρόνια*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

- Καμπούρογλου, Γ.Δ. (1890) *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία, περίοδος πρώτη 1458 – 1658*, τόμ. Α' - Γ', Εκ του τυπογραφείου Α. Παπαγεωργίου, Αθήνα.
- Καρούζου, Ε. (1989) Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833 – 1871), *Μνήμων* **12**, 149 – 161.
- Κολιόπουλος, Ι. (1979α) *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, Αθήνα.
- _____ (1979β) Ληστές και Λησταντάρτες στην κεντρική Ελλάδα το 1835 – 1836, *Μνήμων* **7**, 118 – 134.
- _____ (1980) Περί «κοινωνικών» και άλλων ληστών στη νεώτερη Ελλάδα, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* **23**, 422 – 436.
- _____ (1994) *Περί λύχνων αφάς: Η Ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Κορασίδου, Μ. (1995) *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αι.*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- _____ (1998) Για την προστασία της υγείας των παιδιών τον 19ο αιώνα. Στο *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου - Αθήνα, 17 – 19 Απριλίου 1997], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 98 – 117.
- _____ (2002) *Όταν η αρρώστια απειλεί. Επιτήρηση και έλεγχος της υγείας του πληθυσμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Τυπωθήτω, Αθήνα.
- Κορδάτος, Γ. (1957) *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Α' - Ε', Εκδόσεις «20^{ος} αιώνας», Αθήνα.
- Κυριακίδης, Ε. (1892) *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832 – 1892*, τόμ. Α' - Β', Εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας Ν.Γ. Ιγγλέση, Αθήνα.
- Κωνσταντέλος, Δ. (1994) *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Κωνσταντίνου, Ν.Γ. (2009) *Η ιστορία των στρατιωτικών νοσοκομείων στη νεώτερη Ελλάδα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη.
- Κωστής, Κ. (2013) *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος – 21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα.
- Κωτούλας, Α. (1927) *Αι σωφρονιστικά προσπάθειαι και ο αγών κατά της εγκληματικότητας κατά την παιδική και εφηβική ηλικία. Ιστορική επισκόπησις της ενενηκονταετίας 1836 – 1926*, Τύποις Νικ. Τιλπέρογλου, Αθήνα.
- Λαμπίκης, Δ. (2000) *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα.
- Λαμπίρη, Α. (1977) Ο Σπ. Τρικούπης εισηγείται στον Όθωνα παραχώρηση συντάγματος (ανέκδοτο υπόμνημα του 1835), *Μνήμων* **6**, 116 – 130.
- Λουκάκης, Π. (1985) Αθήνα 1830-1940: Ιστορικές φάσεις παγίωσης του υπερσυγκεντρωτισμού της. Στο *Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό κράτος* [Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου

Ιστορίας - Αθήνα, 26 – 28 Σεπτεμβρίου 1984 – Ερμούπολη, 29 – 30 Σεπτεμβρίου 1984], τ. Α' - Β', ΕΜΝΕ – Μνήμων, Αθήνα, 85 – 96.

- Μαλέσης, Δ. (1996) Αντιθέσεις και εξωθεσμική συναίνεση στο νεοελληνικό κράτος: η συγκρότηση της κεντρικής εξουσίας και η στρατιωτική πολιτική κατά τη βαυαροκρατία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 91, 175 – 192.
- _____ (2002) Συγκρότηση κράτους και στρατιωτική πολιτική: το ζήτημα της αποκατάστασης των αγωνιστών της επανάστασης κατά την οθωνική περίοδο, *Στρατιωτική Επιθεώρηση* 2, 112 – 123
- _____ (2004) *Στρατιωτική πολιτική και θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οργάνωση, εκπαίδευση και λειτουργία του στρατού στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Μαμμόπουλος, Α. (1970) *Ο Απόστολος Αρσάκης και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία* [Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εστίας αρ. 32], Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα.
- Μαρκεζίνης, Σ. (1966) *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Α' - Δ', Πάπυρος, Αθήνα.
- Μάρτος, Δ. (2005) *Αθήνα, πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Πολιτική, ιδεολογία και χώρος*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη.
- Μαστρογιάννης, Ι. (1960) *Ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας της νεωτέρας Ελλάδας (1821 – 1960)*, (χ.εκδ.), Αθήνα.
- Μέλιος, Ν. - Μπαφούνη, Ε. (2002) «*Η Ελπίς*». Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών 1842 – 2002. *Ιστορικό Αρχείο. Συνοπτικός Οδηγός* [Σειρά 1. Αρχεία Επιχειρήσεων. Αριθμός 2], Ινστιτούτο Μελέτης Τοπικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων, Πειραιάς.
- Μοσχωνάς, Α.Ι. (1993) *Η νοσηλευτική περίθαλψη στην Αθήνα κατά την περίοδο 1800 – 1850*, Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (διδακτ. διατριβή), Αθήνα.
- Μπακαλάκη, Α. – Ελεγκίτου, Ε. (1987) *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Μπαλάνος, Δ.Σ. (1919) *Ηπερίθαλψις των ορφανών εν τω ελληνικό κράτει*, εκ του Τυπογραφείου Κωνστ. Θεοδωροπούλου, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1997) Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Εκπαίδευση. Απόστολος Αρσάκης. Στο *Παγκόσμιος Ελληνισμός. Η Αθήνα των ευεργετών*, (1997) (συλλογικό – υπεύθ. έκδ. Γ.Η. Εμίρης), Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα, 49 – 56.
- Μπαρλαγιάννης, Θ. (2011) Η ταυτότητα του επίσημου ιατρικού σώματος στην Ελλάδα του Όθωνα: ανάμεσα στο ευρωπαϊκό επιστημονικό παράδειγμα και τις ντόπιες πολιτισμικές και πολιτικές πραγματικότητες. Στο *Identities in the Greek World (from 1204 to the present day)*, (ed. Konstaninos Dimadis) [Δ' Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών – Γρανάδα, 9 – 12 Σεπτεμβρίου 2010], Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, τόμ. Ε', 251 – 264.
- Μπίρης, Κ.Η. (1995) *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα.

- Νάκος, Γ. (1974) *Το πολιτειακόν καθεστώς της Ελλάδος επί Όθωνος μέχρι του συντάγματος του 1844*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη.
- Ορλάνδος, Κ.Α. (1923) *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδας των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού – Πεντελικού – Πάρνηθος και Αιγαλέω*, μέρος Γ', (χ. εκδ.), Αθήνα.
- Πανουτσοπούλου, Κ. (1984) *Κοινωνική πρόνοια. Ιστορική εξέλιξη, σύγχρονες τάσεις*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου, Σ.Π. (2005) *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821 – 1862*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Α.Α. (1954) *Το Αμαλίειον Ορφανοτροφείον Κορασιών επί τη Εκατοντηρίδι του (1855 – 1954)*, Τυπογραφείον Μ. Μυρτίδη, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Βρετός, Μ. (1860) *Αι Νέαι Αθήναι*, Π.Α. Σακελλαρίου, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, Π. (1996) *Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας της Ελλάδος, 1833 – 1834*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Παρασκευόπουλος, Γ.Π. (2001) *Οι Δήμαρχοι των Αθηνών (1835 – 1907), Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα.
- Πετρακάκος, Δ.Α. (1944) *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος. Οθώνεια περίοδος (1833 – 1862). Επί τη βάσει αποκλειστικώς των αρχείων Μονάχου, Βιέννης, Λονδίνου. Το απόρρητον αρχείον των πρώτων βασιλέων*, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα.
- Πετρίδης, Β.Π. (1981) *Νεοελληνική πολιτική ιστορία, 1828 – 1843*, τ. Α', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Πετρόγιαννη, Α. (2005) *Η μέση εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο. Θεσμική, οικονομική και εκπαιδευτική δομή και λειτουργία*, University of Johannesburg (διδακτ. διατριβή), Johannesburg.
- Πιπινέλης, Π. (1932) *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833 – 1843*, Τύποις Ι. Βάρτσου, Αθήνα.
- Πουλάκου-Ρεμπελάκου, Έ. – Τσιάμης, Κ. – Ρεμπελάκος, Λ. - Μάνδουλα-Κουσουνη, Μ. (2011) *Φροντίδα Υγείας του παιδικού πληθυσμού στην Αθήνα της οθωνικής εποχής (1834 – 1862)*, *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος* 8/2, 78 – 88.
- Πύρρος, Δ. (ο Θετταλός) (1831) *Εγκόλπιον των ιατρών, ήτοι πρακτική ιατρική*, τόμ. Α' - Β', Εκ της τυπογραφίας των Κωνσταντίνων Τόμπρα Κυδωνιέως, Ιωαννίδου Σμυρναίου, και Γεωργίου Αθανασιάδου Μελισταγούς εκ Μακεδονίας, Ναύπλιο.
- Ρούσσο, Γ. (1975) *Νεότερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1826 – 1974*, τόμ. Α' - Ζ', Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα.
- Σάθας, Ν.Κ. (1868) *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν γράμμασιν διαλαμπάντων Ελλήνων (1453 – 1821)*, Εκ της Τυπογραφίας των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1993) *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830 – 1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, τόμ. Α', 1830 – 1845, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.

- Σαμπάνης, Γ.Κ. (2011), *Η όπερα στην Αθήνα κατά την οθωνική περίοδο (1833 – 1862) μέσα από τα δημοσιεύματα του τύπου και τους περιηγητές της εποχής*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο (διδακτ. διατριβή), Κέρκυρα.
- Σκαλτσά, Μ. (1983) *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, ιδιωτική έκδοση, Θεσσαλονίκη.
- Σκανδάμης, Α.Σ. (1961) *Σελίδες πολιτικής ιστορίας και κριτικής. Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος, 1832 – 1862*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα.
- Σκιαδάς, Ε. (1994) *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833 – 1912*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα.
- _____ (2004) Η ίδρυση του Δήμου Αθηναίων πριν από 170 χρόνια (1834 – 2004). Οι 40 δήμαρχοι Αθηνών, *Τα Αθηναϊκά 109* [Περιοδική έκδοση του Συλλόγου των Αθηναίων].
- _____ (2005) *Ληξιαρχείον Αθηνών (1836-2006). Ιστορικά στοιχεία και σωζόμενα αρχεία*, Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων, Αθήνα.
- _____ (2010) *Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 1859 – 2010*, Νίκη Εκδοτική, Αθήνα.
- Σκοπελίτης, Σ.Β. (1975) *Νεοκλασικά σπίτια της Αθήνας και του Πειραιά*, Δωδώνη, Αθήνα.
- Σκοπετέα, Ε. (1988) *Το «πρότυπο» βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα.
- Σουρμελής, Δ. (1834) *Η Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ Ελευθερίας Αγώνα*, Εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, Αίγινα.
- _____ (1842) *Κατάστασις συνοπτική της πόλεως Αθηνών, από της πτώσεως αυτής υπό των Ρωμαίων μέχρι τέλους της Τουρκοκρατίας*, Εκ της Τυπογραφίας Αγγέλου Αγγελίδου, Αθήνα.
- Σουτζόγλου-Κοτταρίδη, Π. (1991) *Παιδί και Υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862, Μια κοινωνικο-ιστορική προσέγγιση μέσα από τον περιοδικό τύπο της εποχής*, Δωδώνη, Αθήνα.
- Σοφινός, Κ. (1988) *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833 – 1900*, τόμ. Α' - Β', Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Στασινόπουλος, Ε. (1935) *Ο στρατός της πρώτης Εκατονταετίας*, (χ. έκδ.), Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Α. (1985) Η νοσοκομειακή και νοσηλευτική πολιτική στην Αθήνα τα πρώτα ογδόντα χρόνια της ως πρωτεύουσας. Στο *Αθήνα Πρωτεύουσα Πόλη*, Υπουργείο Πολιτισμού - Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 128 – 134.
- _____ (1989) Γεωγραφία των ιδεών και διαμόρφωση της ιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 21 – 25 Σεπτεμβρίου 1987] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, τόμ. Α', 201 – 213.
- Σταυρόπουλος, Θ. (1979) *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα 1827 - 1909*, Λιβάνης, Αθήνα.

- Σωφρονιάδης, Δ. (1882) *Όθων και Αμαλία, ήτοι συνοπτική εξεικόνισις της βασιλείας αυτών εν Ελλάδι*, τυπ. Κωνστ. Α. Βρετός, Κωνσταντινούπολη.
- Τσακούρης, Κ. (1995) *Η φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: συγκρότηση και λειτουργία. Η περίπτωση της Αθήνας και του Πειραιά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (διδακτ. διατριβή), Θεσσαλονίκη.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981) *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φιλάρετος, Γ. (1897) *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι, 1821 – 1897*, Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Σπυριδ. Κουσουλίνου, Αθήνα.
- Φιλήμων, Γ. (1893) *Ο Δήμαρχος κατά την Ελληνικήν Νομοθεσία*, Τύποις Σακελλαρίου, Αθήνα.
- Φίνλεϋ, Γ. (2008) *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, (μετάφρ. Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη), τόμ. Α' - Β', Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα [=Finlay, G. (1861) *History of the Greek Revolution*, William Blackwood, Edinburgh & London].
- Φλογαΐτης, Σ. (1989) Συνοπτική ιστορική αναφορά στη νομοθεσία για την τοπική αυτοδιοίκηση. Στο *Νέοι θεσμοί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, [Νομικά Θέματα Αυτοδιοίκησης 1] Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα, 11 – 16.
- Φουντουλάκη, Ο. (1999) Το πολιτικό Νοσοκομείο της Αθήνας και ο αρχιτέκτονας Φρειδερίκος Στάουφερτ. Στο *Όταν κτιζόταν η Αθήνα. Δημόσια κτίρια 19ου αιώνα* (επιμ. Μάρω Καρδαμήτση-Αδάμη), Libro, Αθήνα, 165 – 173.
- Φουρναράκη, Ε. (1987) *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830 – 1910). Ένα Ανθολόγιο*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Χλέπας, Ν.Κ. (1999) *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα .
- Χρυσικός, Τ. (1988) *Ο θεσμός των Δημάρχων στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και ισχύον νομικό καθεστώς*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (διδακτ. διατριβή), Αθήνα.

Β.1.γ. Διαδικτυακοί τόποι

- Μαλέσης, Δ. (2002) Συγκρότηση κράτους και στρατιωτική πολιτική: το ζήτημα της αποκατάστασης των αγωνιστών της επανάστασης κατά την οθωνική περίοδο, *Στρατιωτική Επιθεώρηση* 2, 112 – 123, αναρτημένο στον ιστότοπο <http://sse.academia.edu/DimitriosMalesis> (ημερομηνία πρόσβασης 5-12-2016).
- Παχή, Ο. (2012) Το Φαινόμενο της Ληστείας στην Ελλάδα (1833-1933). Μια Γενική Θεώρηση. Στο διαδικτυακό περιοδικό *Ανιστόρητον* 9 (αρ. 36) http://www.anistor.gr/greek/grback/ist2012_36_Anistoriton.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 20-11-2016).
- Σκιαδάς, Ε. (χ.χ.) Η επιχείρηση «εκκαθάρισης» των Αθηνών (επί Όθωνα) από αλλοδαπούς και κακοποιούς, στον ιστότοπο www.mikros-romios.gr/h-

[επιχείρηση-εκκαθάρισης-των-Αθηνών](#) (ημερομηνία πρόσβασης 17-10-2016).

Σχίζας, Δ. - Κυριακόπουλος, Κ. - Σχίζας, Ν. (2009) Οι εμπειρικοί γιατροί και η συμβολή τους στην περίθαλψη των αγωνιστών κατά την επανάσταση του 1821, *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* **14** και στο σύνδεσμο <https://argolikiivivliothiki.gr/2011/02/01/> (ημερομηνία πρόσβασης 30-11-2016).

B.2. Λατινικά:

B.2.1. Συλλογικά έργα:

Identities in the Greek World (from 1204 to the present day) (2011) (ed. Konstantinos Dimadis) [Δ' Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών – Γρανάδα, 9 – 12 Σεπτεμβρίου 2010], τόμ. Α' - Β', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα.

B.2.2. Μονογραφίες – Μελέτες – Άρθρα:

About, E. (²1855) *La Grèce contemporaine*, Librairie de L. Hachette et Cie, Paris [=Αμπού, Ε. (χ.χ.) *Η Ελλάδα του Όθωνος, η σύγχρονη Ελλάδα* (μετάφρ. Α. Σπήλιου, επιμ. Τ. Βουρνά) Αφοί Τολίδη, Αθήνα].

About, E. / Βουρνάς, Τ. (1960) *Ο βασιλεύς των ορέων / Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου. Ιστορική μελέτη - εισαγωγή*, (μετάφρ. Περ. Βούζας) Εκδόσεις Δελφοί, Αθήνα.

Boeschoten, R. van (1991) Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία, *Μνήμων* **19**, 9 – 24.

Petropoulos, J.A. (1986), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, 1833 – 1843*, (μετάφρ. Ν. Διαμαντούρος), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα [=Petropoulos, J.A. (1968) *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece. 1833 – 1843*, Princeton University Press, Princeton].

Seidl, W. (1965) *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung Konig Ottos*, Prestel, München [=Ζάιντλ, Β. (1984) *Βαυαροί στην Ελλάδα: η γένεση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Όθωνα*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, (χ.τ.)].

Snell, B. (2009) *Η ανακάλυψη του πνεύματος. Ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα [=Snell, B. (1946) *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*, Claassen & Goverts, Hamburg].

Stratigopoulou, Ch. (1998), *Identity and society in mid-19th century Greece: The case of Otho's reign*, The University of Leeds (διδακτ. διατριβή), Leeds.

Weber, M. (1978) *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Κάλβος, Αθήνα [=σεαρχική μορφή ως Weber, M. (1904/05) *Die protestantische Ethik und*

der Geist des Kapitalismus. Στο *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, Bd. XX und XXI].

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1:** Άποψη της πόλης των Αθηνών, σε πίνακα του Richard Temple, όπως την αντίκρισαν ο λόρδος Βύρωνας και ο βαρώνος Hobhouse το έτος 1810. Στο αριστερό άκρο της εικόνας διακρίνεται η Πύλη του Αδριανού και στο δεξιό το Θησείο. Σε πρώτο πλάνο αριστερά, η ρεματιά που αργότερα εξελίχθηκε στις οδούς Δημοκρίτου-Βουκουρεστίου (Πηγή: J. C. Hobhouse, A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810, Λονδίνο 1813).
- Εικ. 2:** Η υποδοχή του Όθωνα στην Αθήνα από τους προκρίτους (λεπτομέρεια). Ελαιογραφία του Peter von Hess, 1839 (Μόναχο, Βαυαρική Κρατική Πινακοθήκη).
- Εικ. 3:** Η ερειπωμένη αθηναϊκή γειτονιά του Φαναρίου και το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους. Βορειοανατολική άποψη, 1833 - 1836. (Από το Λεύκωμα του Γάλλου μηχανικού και αξιωματικού EugenePeytier).
- Εικ. 4:** Η επιστροφή μιας αθηναϊκής οικογένειας στην κατεστραμμένη από τον πόλεμο Αθήνα. Peter von Hess, λιθογραφία (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).
- Εικ. 5:** Η περιοχή του Θησείου και του Ψυρρή με την εκκλησία των Αγ. Αναργύρων, κατοικίες και σκηνές της καθημερινής ζωής σχεδιασμένα από τον August Ferdinand Stademann και λιθογραφημένα για την έκδοση Panoramavon Athen, Μόναχο 1841 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).
- Εικ. 6:** Ερειπωμένη συνοικία της Αθήνας ανατολικά από το Θησείο. (Από το Λεύκωμα του Γάλλου μηχανικού και αξιωματικού EugenePeytier, 1833 - 1836).
- Εικ. 7:** Ο δημογέροντας και Δήμαρχος Αθηναίων Ανάργυρος Πετράκης (Από το βιβλίο του Γ.Π. Παρασκευόπουλου Οι Δήμαρχοι των Αθηναίων, σ. 14).
- Εικ. 8:** Fred Boissonnas: Βοσκός με το κοπάδι του με φόντο την Ακρόπολη, 1903 (Συλλογή Χάρη Γιακουμή / Kallimages, Παρίσι).
- Εικ. 9:** Ο «Πύργος των Αέρηδων» και Αθηναίοι με ενδυμασίες από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Παρά την ειδυλλιακή απόδοση παρατηρείται συνωστισμός γύρω από την κρήνη καθώς η Αθήνα αντιμετώπιζε πρόβλημα ύδρευσης. Ελαιογραφία του Martinus Rørbye, 1839 (Μουσείο Thorvaldsen, Κοπεγχάγη).
- Εικ. 10:** Το παλιό Δημοτικό Νοσοκομείο Αθηνών στην οδό Ακαδημίας 50. Στο κτήριο σήμερα στεγάζεται το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.
- Εικ. 11:** Προοπτικό σχέδιο σε υδατογραφία του υπολοχαγού William von Weiler για το Στρατιωτικό Νοσοκομείο στην περιοχή Μακρυγιάννη (1834).
- Εικ. 12:** Μικρός οδηγεί τυφλό αγωνιστή. Διονύσιος Τσόκος, 1849 (Εθνική Πινακοθήκη, - Αθήνα, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου - Συλλογή ιδρύματος Ε. Κουτλίδη). Η ζωγραφική του Δ. Τσόκου «καταγγέλλει» την ανυπαρξία πρόνοιας για τους αγωνιστές της Ανεξαρτησίας.
- Εικ. 13:** Τακτικό στράτευμα στο Ναύπλιο το 1830 σε άσκηση του «Τυπικού» σε μια προσπάθεια να μιμηθεί τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα οργάνωσης. (Από το Λεύκωμα του Γάλλου μηχανικού και αξιωματικού EugenePeytier).

- Εικ. 14:** Τυφλός τραυματίας. Βρυζάκης Θεόδωρος, λάδι σε μουσαμά, 1850 (Εθνική Πινακοθήκη, - Αθήνα, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου – Δωρεά Πανεπιστημίου).
- Εικ. 15:** Έκθετο βρέφος περισυλλέγεται από νοσηλεύτρια του Δημοτικού Βρεφοκομείου (φώτο Βούλας Παπαϊωάννου – 1898 – 1990).
- Εικ. 16:** Η περιβόητη «βρεφοδόχος», κατασκευή για την απόθεση βρεφών που, λόγω επιφυλάξεων, λειτούργησε το 1883. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή της βρεφοδόχου: «Ο Πατήρ και η Μήτηρ εγκατέλειψάν με, ο Κύριος προσελάβετό με» (φώτο Βούλας Παπαϊωάννου – 1898 – 1990).
- Εικ. 17:** «Κολοβωμένος» αγωνιστής της Επανάστασης και «οικοκυραίος». Ακουαρέλα του AdalbertMarc, 1833 – 1835. (Βαυαρικό Στρατιωτικό Μουσείο, Ingolstadt).
- Εικ. 18:** Βαυαροί στρατιώτες συμπλέκονται με επαναστάτες αγωνιστές του '21, τους οποίους η Αντιβασιλεία είχε απολύσει από το στράτευμα. Οι αγωνιστές, διαμαρτυρόμενοι για την έναντι αυτών αδικία, κατέφυγαν στα βουνά. Αρκετοί από αυτούς για να ζήσουν γίνονταν ληστές. Υδατογραφία του Βαυαρού λοχαγού Ludwig Köllnberger, 1835 (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).
- Εικ. 19:** Σύλληψη και περιφορά αντιφρονούντα αγωνιστή από δύο Βαυαρούς Χωροφύλακες. Ακουαρέλα του AdalbertMarc, 1833 – 1835. (Βαυαρικό Στρατιωτικό Μουσείο, Ingolstadt).
- Εικ. 20:** Δυσφημιστικό για την Ελλάδα σκίτσο των μέσων του 19ου αιώνας. Δείχνει την Ελλάδα να ληστοκρατείται. Περιοδικό Le Charivari (Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι).
- Εικ. 21:** Γέρος αγωνιστής που παίζει λύρα. Διονύσιος Τσόκος, λάδι σε χαρτί, 1858 (Εθνική Πινακοθήκη, - Αθήνα, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου - Συλλογή ιδρύματος Ε. Κουτλίδη). Μπροστά του υπάρχει βακτηρία, δηλωτικής της αδυναμίας του να σταθεί, και μικρό δοχείο προφανώς για ελεημοσύνη.